

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

ПОЛІТОЛОГІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
всіх форм навчання всіх спеціальностей)*

**Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2025**

Радіонова Л. О. Політологія : конспект лекцій із навчальної дисципліни «Політологія» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх форм навчання всіх спеціальностей / Л. О. Радіонова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2025. – 52 с.

Автор канд. філос. наук, доц. Л. О. Радіонова

Рецензент

І. О. Михайлова, кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

Рекомендовано кафедрою філософії і політології, протокол № 1 від 28.08.2024

© Л. О. Радіонова, 2025

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Лекції	5
Тема 1 Соціально-політичний процес як явище і поняття	5
Тема 2 Історія світової політичної думки	11
Тема 3 Політична діяльність і влада	20
Тема 4 Політична система суспільства.....	27
Тема 5 Держава як базовий інститут політичної системи	31
Тема 6 Політичні партії і виборчі системи	33
Тема 7 Політична культура	40
Тема 8 Сучасні ідейно-політичні течії	42
Список рекомендованих джерел.....	46
Термінологічний словник.....	48

ВСТУП

У сучасних умовах для українського суспільства особливого значення набуває політика, відносини в рамках якої сприймаються суспільством дуалістично: по-перше, як царина інтересів та сфера діяльності держави; по-друге, як сфера владних відносин у широкому геополітичному розумінні. Тому актуалізується питання осмислення молоддю політичних реалій сьогодення, особливостей міжнародних відносин та реалій внутрішньополітичної боротьби, що стане підґрунтям для формування свідомої нації, чому сприятиме вивчення політології.

Конспект лекцій з курсу «Політологія», призначений для студентів всіх форм навчання, ознайомлює з історією політичних учень. Але історія тут не самоціль. Історія тут слугує введенням у сучасність. У центрі уваги лекцій – сучасний стан політичної теорії. Наприклад, чимало понять у лекціях подаються через використання префікса «пост»: постмодернізм, постсоціалізм, постіндустріалізм. Колишня реальність відходить, а нова ще не склалася, не визначилася до кінця і тому ще не набула власних, адекватних новому змісту значень. З цим пов'язана ще одна важлива особливість лекцій: показано, що політика – це не тільки і не просто наука, це ще й мистецтво, творчість.

Лекції дають лише загальний опис закономірностей, лише загальну характеристику зв'язків і взаємовідносин соціальних і політичних інститутів. Політика не стоїть на місці, відчувається, що темп змін пришвидшився. Світ став свідком краху глобального світопорядку, домінанти технологічної революції у виробництві та комунікаціях. Ми раптом опинилися в якомусь «постсвіті». Але щоб його зрозуміти, важливо знати і традиційні підходи до дисципліни, включно із тим, що колись внесли в неї класики політичної думки. Тому головним завданням курсу «Політологія» є вивчення суті, теорії і методології політичної діяльності та поведінки.

Сучасність підтверджує, що політичні знання та культура необхідні кожній людині незалежно від її професії, оскільки, живучи в суспільстві, вона неодмінно зобов'язана взаємодіяти з іншими людьми і державою. Без володіння політологічними знаннями особистість ризикує стати розмінною монетою у політичній грі, перетворитися на об'єкт маніпулювання і поневолення з боку більш активних в політичному відношенні сил. Особливо політичні знання і навички необхідні молодому поколінню, що вирізняється радикалізмом суджень і дій, підвищеною сприйнятливістю до різноманітних утопічних ідеологій і демагогічних закликів. Якоюсь мірою лекції сприяють вирішенню цих завдань.

ЛЕКЦІЇ

Тема 1 Соціально-політичний процес як явище і поняття

1. Політологія в системі суспільних наук. Об'єкт та предмет, методи й функції політології.
2. Призначення та роль політики в житті суспільства, її суть та зміст.
3. Структура і функції політики.
4. Політика та інші сфери життя суспільства – діалектика взаємодії. Межі політики в суспільстві.

Ключові терміни та поняття: політика, політична сфера, політичний процес, політологія, система політичних наук, об'єкт політики, політія, об'єкт політології, предмет політології, методологічна функція, біхевіористський метод, форма політики.

Запропонована лекція є першою і, в певному сенсі, вступною до лекційного курсу «Політологія», тому саме тут визначимо найфундаментальніші в онтологічному та пізнавальному сенсі проблеми політики. Політика – це щось значно більше, ніж «концентрований вияв економіки», адже вся історія сучасної цивілізації є, на противагу, історією політичною; політика і як явище, і як процес є саме тим, що привело людське суспільство до цивілізаційно-творчого стану.

Завдання лекції – надати загальне концептуальне уявлення про політику, політичну владу, політичний процес і на основі цього визначити проблемне «поле» політичного знання, логіку й проблемно-тематичну структуру навчального курсу.

Лекція охоплює логіку й основний зміст перших чотирьох тем курсу з урахуванням фахової специфіки та кількості годин, розрахованих на вивчення основного курсу.

Загальновідомо, що політика – це відносини з приводу влади (хоча й не будь-яка влада є владою політичною), тому з'ясування специфіки політики неможливе без ретельного аналізу запитань: Що таке влада? Яке її походження та функції? Як вона виникає й розподіляється в суспільстві? *Відповіді на поставлені запитання можна сформулювати такими тезами:*

1. Будь-яке політичне відношення і явище у відомому сенсі є онтологічною структурою – соціально-організуючим першоджерелом, хоча й не кожен соціальний організм, суспільство є політичними, у яких відбувався б політичний процес. У суспільствах тоталітарного типу чи в східних деспотіях поняття «політичне» (у повному розумінні цього слова) не існує. Політика, в найточнішому сенсі слова, як політико-державна форма влади – явище переважно європейської цивілізації (М. Вебер).

Влада (у загальному розумінні) – це здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність та поведінку людей за допомогою будь-якого засобу – авторитету, права, насилля. Це визначення містить спробу виокремити головну властивість влади – здатність та можливість до здійснення спрямовуючого впливу. Це визначення зорієнтоване на владу як на вольову діяльність певного соціального суб'єкта (М. Вебер).

Проте вся сфера політичного не зводиться лише до політичного волевиявлення. З більш ширших філософсько-соціологічних позицій влада – це сутнісне явище суспільства, першопочаток, порядок (грец. «архе») соціального буття. Ще давньогрецькі мислителі протиставляли першопочатку «архе» (владі) як символу необхідності існування для людства певного організованого порядку, регульованого загальнообов'язковими нормами, першопочаток «анархе» – безвладдя, як символ суспільного устрою, вільного від будь-якого примусу. Тому влада – це, насамперед, організація певної диференційованої й аморфної групи людей у спільність, суспільне ціле, це соціальне упорядкування, організація спільного життя в загальних інтересах і цілях.

У політичній теорії виокремлюють три типи влади: анонімна – закритий характер влади (теократія); індивідуальна (приватна) влада (влада вождя, правлячих тоталітарних режимів); інституціоналізована влада, що розглядається як власне політична.

2. Політика антропократична, а не теократична. Антропократія означає, що джерело влади йде не від Бога (у різних варіаціях), а від самих людей, тобто від здатності людей осмислено й цілеспрямовано влаштовувати («структурувати») та контролювати владні відносини й державно-політичне життя. Інакше кажучи, політика й політичний процес – це раціонально влаштована і контрольована політичним розумом (знанням) влада.

Політика виникає в грецькому полісі в умовах переходу від теократії до політії – політики як способу влади й соціального життя.

Здійснення влади в будь-якій спільноті базується на загальноприйнятих (звичаї, традиції тощо) або свідомо (раціонально) створених та юридично закріплених принципах і цінностях, які санкціонуються як обов'язкові, всезагальні й примусові з боку окремих осіб чи груп, організацій та установ, що володіють необхідним для цього авторитетом, легітимністю й матеріальними засобами.

Таким чином, політична влада йде не від Бога чи то традиції, а створюється самими людьми у формі соціальних публічних інститутів влади. У цьому і полягає політичність влади та політичний характер соціального процесу.

Політологія як раціональне політичне знання необхідна та можлива тільки в суспільствах політико-правового типу. У соціумах релігійного і тоталітарно-ідеологічного типів теологія й ідеологія влади існують як щось суттєво інше, ніж політологічне знання.

3. Політична практика та політичне знання (грец. «розум», «мудрість», «софія») виникає в грецьких містах-державках – полісах. Поліс, як об'єднання людей в певну спільноту заради ведення загальних публічних справ та в інтересах суспільного блага, взяв початок і дав назву політиці й політичному процесу. Відповідно, політико-юридичне право виникло в умовах політичної (полісної) організації людей. При панівній (тобто неполітичній) формі влади й відносин (у варварських деспотіях, у відносинах між паном і рабом) право неможливе. За таких політичних умов про право можна говорити лише умовно. Право, в повному його сенсі, можливе лише як політичне право, а права людини – тільки як права громадянина – члена політичної спільноти.

4. Політика – це, насамперед, публічна влада, сфера публічного. У політиці й політичному процесі застосування влади є загальною публічно-соціальною справою, у якій, як правило, беруть участь усі громадяни. Спільність, таким чином, стає політичною спільнотою, політичним союзом, державою. Інакше кажучи, політичність – це публічність (спільність, відкритість) влади, а публічність – специфічно найважливіша характеристика політичного. Політичний характер влади базується на визнанні за кожною людиною природного володіння потенціалом державної влади. Політика від початку (за визначенням) публічна і передбачає активну політичну участь індивідів – участь у формуванні й розподілі влади, в контролюванні органів влади – через систему виборів, партій, груп тиску, участь у виборчих органах влади.

Політична частина волі людини не переходить назавжди представникові влади, проте тимчасово передається особі, яку переважна більшість суспільства вважає гідною втілювати свої інтереси в державно-політичних інститутах влади. Політика, з цієї точки зору, є сукупністю інститутів, норм, правил, виборчих процедур тощо, як і процеси політичної участі та політичного волевиявлення народу, у результаті чого формується загальна політична воля – влада.

5. Політичне й політичні відносини є інституалізованою у формі права і держави владою. Держава – це політична держава, політична спільнота людей. Через державу й державно-політичну владу маса людей організовується в політико-соціальну спільність, політичну організацію. З виникненням і оформленням такого соціального інституту, як держава, що бере на себе регулювання основних для суспільства функцій як всередині цієї спільноти, так

і поза нею, власне й виникає політика як суспільний лад та контрольований громадянами процес виникнення й розподілу влади, а також її реалізації.

Влада, як політичне і політика, як форма влади, локалізуються в публічних громадських інститутах держави та права. У вигляді таких інститутів із індивідуально-приватної й анонімної влада стає публічною, тобто описується не в термінах привласнення окремими особами, а привласнюється суспільством через норми права й перебуває у своєму конкретному структурному та функціональному вигляді, володіючи багатьма політичними інститутами й центрами влади (законодавчою, виконавчою, судовою владою а також владою через засоби масової інформації).

Отже, політична влада – це не індивідуальна, приватна чи анонімна (закрита) влада, це влада інституалізована, публічна, що існує, насамперед, у формі політико-правової юридичної держави (мається на увазі саме юридично-правове, а не класове походження держави). З цієї, політико-інституціональної точки зору, влада є насиллям (як і будь-яка влада), але інтегрованим у право з опорою на нього, а не в право сили.

6. Політична організація створює для суспільства його структури й комунікації, утворює соціальні інститути, закони й правила, процедури та норми спільного життя. Ці норми та правила, за участі в політичному процесі, створюються людьми (а не надані Богом) і в деякому сенсі є умовностями, конвенціями. Однак через санкцію з боку державної влади норми й правила стають обов'язковими, безумовними та соціально дисциплінують людей, навчають їх спільно й цивілізовано жити у суспільстві.

Інакше кажучи, політика, як породження політичного розуму (знання), певною мірою детермінує суспільство і людину, організовує їх, володіє організуючим першоджерелом (тому вона й політична організація).

Через політику й політичний процес формується раціонально-політичне ставлення до влади, або, за М. Вебером, політичний позаперсональний раціоналізм, що є загальнокультурним і загальнополітичним першоджерелом всієї європейської історії. Політико-раціональне ставлення до влади означає, що, по-перше, влада й носії влади розглядаються ніби зі сторони – як предмет осмислення, рефлексії, раціонально, тобто зруйноване містичне сприйняття влади; по-друге, влада та її інститути надані не Богом чи потойбічними силами, а засновані самими ж людьми, людською волею й розумом.

Політичність європейської культури означає, що влада розглядається як втілення людської розумності й раціонально влаштованого соціального інституту, створеного людьми в демократичний спосіб з метою оптимального (раціонального) управління суспільством. Влада – не від Бога, а від людей.

7. Незважаючи на те що політична форма влади є владою інституалізованою й державно організованою, це ще не свідчить про винятково юридично-правовий та інституціональний зміст політичного. Конкретно-історичний розвиток відносин «політика – влада – право – держава» підтверджує, що політичне буття влади ширше юридично-правового (інституціонального) і передбачає транслявання й циркуляцію ідей, світоглядних орієнтацій, політико-моральних ідеалів, різноманітних (соціально-класових, культурних, психологічних і т. п.) політичних мотивацій та інтересів, а також конкретні техніки й технології влади, неформальні політичні інститути й центри влади, взаємовідносини політико-соціальних і партійно-політичних груп. У суті та специфіці політичного й політики неможливо розібратися без розрізнення в суспільстві двох соціальних сфер – приватної та публічної (політичної) і, відповідно, двох основних типів володарювання – приватної і публічної (суспільно-політичної) влади.

Через юридично правову систему всі члени суспільства мають рівне відношення до влади (рівність перед законом). В інституційно-правовому механізмі влади беруть участь не класи й соціальні групи, а однаково правоздатні та правомочні громадяни, що володіють рівними правами й можливостями.

Проте з економічно-соціальної (насамперед майнової) точки зору вони не рівні, і ця нерівність впливає на конкретні політичні процеси, не на формальні (не правові, не інституціональні) механізми політики та влади. У цьому пункті потрібно звернути увагу на одну важливу обставину. Перш ніж переходити від філософських суджень про політичне до його структурно-функціонального зрізу, необхідно зауважити, що грецьке, античне, розуміння політики було багатозначним і включало й політику – реалізацію влади, форми соціального життя та спосіб життя грека.

Для античної людини справжнє життя – це життя політичне. Античний поліс-держава є всім суспільством, а політика – полісне життя – є все суспільне життя. Християнізація Європи, а згодом і становлення буржуазно-індустріальних товариств, розмежували єдність політики й соціальності, держави та суспільства, протиставили суспільство державі, індивіда – суспільству й державі. У новоєвропейській політичній думці поняття «політика» звужується до певної сфери, що не стосується всього суспільства, та існує поряд і в тісному взаємозв'язку з тим, що в європейській політичній філософії називається «громадянським суспільством».

Взаємозв'язок «політика (держава) – громадянське суспільство» становить сукупний механізм владних відносин і підставу для реальних політичних процесів у сучасному суспільстві.

8. Зазначений (у попередній тезі) розширений (інституціонально-неформальний) зміст політичної влади визначається поняттям політичного процесу, який розуміють як сукупність проявів політичної системи влади, її функцій, формальних і тіньових зв'язків. Використання цього поняття дозволяє перейти від вивчення політичного життя через нормативно-правові уявлення до вивчення політичних відносин у взаємозв'язку із соціально-структурованими процесами.

Уведення поняття «політичний процес» дозволяє шляхом аналізу політики і влади подолати крайнощі двох підходів – політико-юридичного та соціологічного. Перший акцентує увагу на правовій формалізації політичного, не беручи до уваги реальні соціально-групові фактори впливу на владу та процеси її розподілу в суспільстві. Другий, соціологічний, підхід своєю абсолютизацією позбавляє політичні відносини публічно-правової підстави, не враховує інституціональний, державно-правовий вимір політики.

Отже, зв'язок «громадянське суспільство – держава», «приватна форма власності – політично-публічна влада» становлять структуру соціально-політичного процесу сучасних суспільств і є найважливішою підставою як їхньої динамічності, так і стабільності. Динамічність визначається тим, що політико-публічні структури та інститути через канали соціальної (соціальна структура) і політичної (політичні партії й організації) комунікації швидко реагують на імпульси волевиявлень, що надходять від інститутів громадянського суспільства і переводять їх у загальнозначущі ціннісні норми та регулятиви. Стабільність (незважаючи на соціальні негаразди й конфлікти) досягається тим, що з боку політики суспільству задаються ідеально-правові норми й регулятиви діяльності, окреслюється політико-правовий простір, у якому людина не лише вимушена ефективно працювати й цивілізовано жити в суспільстві, а й отримує можливість (права та свободи) зберігати й нарощувати свою індивідуальність та приватність.

З цієї точки зору політика й право – ширші, більш фундаментальні, ніж громадянське суспільство, складають певне підґрунтя суспільства, не претендуючи при цьому на його суверенність. Це відображення, публічна площа громадянського суспільства, також щось більш базове – онтологічна й організуюча першооснова, що становить каркас і спрямованість соціально-культурного, цивілізаційного розвитку.

9. Політична наука, коли виокремила як самостійна сфера соціального знання, вивчає політику та політичний процес в єдності інституціональних і неформальних вимірів: досліджує поділ і здійснення влади в суспільстві, політико-історичні та інституціонально-правові умови формування влади, а

також конкретні політичні практики й техніки, конкретно-емпіричні технології влади та владних відносин.

З теоретико-пізнавальної точки зору політичне знання в певному сенсі є міждисциплінарним і синтезує різноманітні дослідницькі підходи та стратегії, так чи інакше пов'язані з вивченням генези й функціонування владно-політичного процесу – філософський, політико-історичний, правознавчий, соціологічний погляд на політику. У цьому контексті можна визначити методичну й тематичну особливість нашого курсу.

Тема 2 Історія світової політичної думки

1. Зародження знань про політику. Політико-правова думка Стародавньої Греції та Риму.

2. Західноєвропейська політична думка в Середньовіччі та епоху Відродження.

3. Політичні вчення Нового часу.

4. Держава та право у німецькій філософії.

5. Політична думка в Україні.

Ключові терміни та поняття: політична думка, держава, Реформація, правова держава, національне відродження.

Антична політико-правова думка оформилася й розвивалася як ідеологія вільних. **Платон** (427–347 рр. до н. е.) сформулював теорію «ідеальної» держави. Головне зло для сучасного йому суспільства Платон бачить у людському егоїзмі, що впливає з комерціалізації людських відносин. Як теоретичну і практичну альтернативу такому «нездоровому» суспільству Платон у діалозі «Держава» висуває проєкт ідеального державного устрою. Суть його полягає в поділі громадян на три розряди – табори: філософи-керівники, воїни і специфічний третій розряд безпосередніх виробників. Принцип Платона «робити свою справу» протистоїть полісному принципу загального доступу до політичних рішень. Ідеальна конструкція Платона пропонує принципово нерухомий і неподільний державний устрій. У вищих управлінських розрядах скасовується приватна власність, а разом із нею і відповідні матеріальні інтереси й економічна воля. У нижчого виробничого розряду приватна власність зберігається, але він відсторонений від участі в управлінні державою і позбавлений можливості політичного волевиявлення.

Аристотель (384–322 рр. до н. е.) перевів розвиток політичної влади із площини публіцистики в площину наукової теорії. Він розробив класифікацію державних форм – їхній поділ залежно від кількості пануючих (один, трохи, більшість). Аристотель висунув на перший план внутрішню *якість* правління.

А воно може бути регульованим («правильним») і нерегульованим («неправильним»). У правильних формах правлячі суб'єкти через систему різноманітних норм і обмежень діють в інтересах суспільного добробуту. У неправильних же формах правлячі суб'єкти не стримуються такою системою норм і обмежень, а тому і діють заради власних інтересів, устанавлюючи режими абсолютного правління. Правильними формами є монархія (правління одного заради загального добробуту), аристократія (правління деяких кращих у загальних інтересах), політія (збалансоване правління відібраного на підставі цензу більшості заради загального добробуту). Неправильними формами є тиранія (необмежене правління одного у своїх власних інтересах), олігархія (правління деяких найбільш багатих громадян заради власного добробуту), демократія (необмежене правління малозабезпеченої більшості, здійснюване винятково у власних інтересах).

Основний шлях перетворення неправильних форм у правильні Аристотель бачить у збалансованості й регулюванні тиску особистісних інтересів (насамперед, забезпеченої меншості і незабезпеченої більшості) таким чином, щоб у державному устрої були «представлені обидва першоджерела разом і кожен із них окремо». Найбільш повна реалізація ідеї такої форми правління можлива в політії (системі регульованої демократії), що є, за Аристотелем, конструкцією еталону державної влади взагалі.

Аристотель вважає, що фундаментальною основою стійкої правильної демократії може стати середній елемент.

Грецький історик епохи еллінізму **Полібій** у трактаті «Загальна історія у сорока книгах» констатує факт внутрішньої нестійкості всіх відомих політичних форм (царства, аристократії, демократії), їхньої схильності до виродження у свої негативні протилежності (тиранію, олігархію, охлократію – влада юрби). Пояснюючи, що кожна з них утілює лише одне необхідне першоджерело, Полібій робить висновок про необхідність їхнього об'єднання в одній, змішаній формі таким чином, щоб «жодна з них не розвивалася занадто і через це не перетворювалася на споріднену з нею протилежну форму».

Марк Туллій Цицерон – знаменитий римський оратор, юрист, державний діяч і мислитель. У його творчості значна увага приділяється проблемам держави і права. Спеціально ці питання висвітлені в його роботах «Про державу» і «Про закони». Державу (*respublica*) Цицерон визначає як справу, надбання народу. Держава, у трактуванні Цицерона, є не тільки вираженням загального інтересу всіх його вільних членів, що було характерно і

для давньогрецьких концепцій, але також і погодженим правовим спілкуванням цих членів як визначене правове утворення, «загальний правопорядок».

Західноєвропейська політична думка в Середні віки. **Аврелій Августин** (353–430 рр.) стверджував принциповий пріоритет церкви щодо держави. Важливим елементом учення було розуміння історії людства як боротьби «двох міст», «двох держав»: «міста Божого», що складається з божих оборонців, та світської держави – «великої розбійницької організації», у якій прагнуть матеріальних благ та визискують праведних. Августин вважав, що хід історії забезпечить перемогу Божої держави над світською.

Одним із найбільш яскравих виразників поглядів церковної ідеології Середньовіччя був домініканський чернець, учений-богослов **Хома Аквінський** (Аквінат) (1225–1274 рр.). У своїх творах учений-богослов намагався пристосувати погляди Аристотеля до догматів католицької церкви і, таким чином, ще більше зміцнити її позиції. Уявлення Хоми Аквінського про державу – перша спроба розвинути християнську доктрину держави на базі аристотелевої «Політики». Від Аристотеля Аквінат перейняв думку про те, що людина за своєю природою є «твариною політичною». У людях споконвічно закладене прагнення об'єднатися і жити в державі. За цією природною причиною і виникає політична спільність (державна). Процедура ж установа державності аналогічна до створення світу Богом. Мета державності – «загальне благо», забезпечення умов для гідного, розумного життя. На думку Аквіната, реалізація цієї мети припускає збереження феодально-станової ієрархії, привілейоване становище наділених владою осіб і багатіїв, виключення зі сфери політики хліборобів, дрібних ремісників і торговців, дотримання всіма запропонованого Богом обов'язку коритися вищому стану – правителям, що уособлюють собою державу.

Прагнучи підвести базу під втручання кліру в справи держави і довести перевагу духовної влади над світською, Аквінат розрізняє три моменти (елементи) державної влади: 1) сутності; 2) форми (походження); 3) використання. Суть влади – це порядок відносин панування й підпорядкування, за якого воля осіб, що перебувають на верху людської ієрархії, рухає нижчі шари населення. Цей порядок започаткований Богом. Таким чином, за своєю споконвічною суттю влада є встановленням божественним, тому вона незмінно добро, завжди щось гарне, благо. Конкретні ж способи її походження (точніше, заволодіння нею), ті чи інші форми її конститування, становлення можуть іноді бути несправедливими. Не

виключає Аквінат і ситуацій, за яких користування державною владою перероджується у зловживання нею. Отже, другий і третій елементи влади в державі часом виявляються позбавленими знака божественності. Це трапляється тоді, коли правитель або приходить до стерня влади за допомогою несправедливих засобів, або панує несправедливо. І те й інше – результат порушень завітів Бога.

Аквінат широко застосовував категорію «закон» для пояснення різних явищ, властивих політично оформленому суспільству. Він розробив особливу теорію закону. На переконання Хоми Аквінського, усі закони поєднані субординацією. Піраміду законів увінчує вічний закон – універсальні норми, загальні принципи божественного розуму, що керує всесвітом. Вічний закон укладений у Бога, тотожний йому; він існує сам по собі, і від нього походять інші види законів, насамперед природний закон, що є не чим іншим, як відображення вічного закону в людському розумі. Природний закон наказує прагнути до самозбереження і продовження роду, зобов'язує шукати істину (Бога) і поважати гідність людей. Конкретизацією природного закону слугує людський (позитивний) закон. Його призначення – силою і страхом примушувати людей уникати зла й досягати чесноти. Ще один вид закону – божественний. Він поданий у Біблії і необхідний з двох причин. По-перше, людський (позитивний) закон не здатний цілком винищити зло. По-друге, через недосконалість людського розуму люди самі не можуть прийти до єдиного уявлення про правду; допомогти їм досягти його і покликана Біблія.

Політичні погляди епохи Відродження. Засновником нової політичної науки став **Ніколо Макіавеллі** (1469–1527 рр.), що в трактатах «Державець» (1513 р.) і «Міркування про першу декаду Тита Лівія» (1513–1519 рр.) найбільш повно концептуалізує практику політичного розвитку нової епохи. Дуже важливе значення мало введення ним у політичну науку загального поняття «держава» («*stato*») як загального політичного стану суспільства, його визначеної політичної організації. «Держава» у значенні «*stato*» стає, таким чином, особливою соціальною системою, що передбачає ту чи іншу конфігурацію (розподіл у суспільстві) володарювання і підпорядкування.

У своїй праці «Державець» Макіавеллі відзначає, що залежно від обставин володар повинен різною мірою виявляти свою відвагу. Чим важче йому зберігати свою владу, тим більший ступінь відваги від має виявити. По змозі правитель повинен зберігати сформований спосіб життя й звичаї недоторканими. Втручання в устрій держави повинен бути мінімальним;

стародавні звичаї повинні заохочуватися; людям потрібно дозволити розмовляти рідною мовою. Чим більше всього зруйновано, тим важче зупинити процес подальшої деградації. Люди можуть дійти такого висновку: якщо новий правитель зруйнував одну сферу, він не буде берегти й іншу.

Н. Макіавеллі стверджував, що заради досягнення політичних цілей правитель може використовувати будь-які засоби, незважаючи на вимоги моралі: вдаватися до обману, діяти лестощами і грубою силою, фізично знищувати своїх політичних ворогів тощо. Правитель має бути схожим на сильного лева, щоб лякати вовків, і на хитрого лиса, щоб не втратити в пастку. Політика – це сфера підступності й віроломства. Аморальна політика за принципом «мета виправдовує засоби» отримала назву «макіавеллізм».

Домінуючим інтересом державності є самозбереження і зміцнення політичної влади будь-якими засобами. Також, розглядаючи якості, якими повинен володіти ідеальний правитель, Макіавеллі вперше заговорив про економіку держави як складову частину її благополуччя, він указав на неприпустимість занадто високих податків, тобто таких, забезпечувати які населення вже не змогло б. Макіавеллі стверджував, що правитель може бути щедрим тільки за рахунок чужого добра – військового здобутку, наприклад, але ніяк не за рахунок добробуту своїх підданих.

Відвага Макіавеллі співвідноситься із двома іншими складовими, які необхідні володарю. Це фортуна й можливості. Макіавеллі вважав, що доля розпоряджається лише половиною всіх наших справ, іншу ж половину вона віддає самим людям. Правитель повинен усвідомити й не втратити надавану йому фортуною можливість.

На перший погляд здається, що Макіавеллі і його політична філософія повністю позбавлені яких-небудь моральних принципів. Однак сам він не вважав себе позбавленим моральних принципів. Він описував світ таким, яким він його бачив, а не таким, яким йому хотілося б його бачити. Справді, він був переконаний, що тільки сильний духом правитель може твердо дотримуватися визначеного курсу в умовах постійних змов, від яких, на жаль, залежить його життя.

Важливим доповненням до ідеї абсолютного володарювання стала розроблена **Жаном Боденом** (1530–1596 рр.) у трактаті «Шість книг про державу» концепція «державного суверенітету». На думку Бодена, держава володіє особливою специфічною ознакою, що виділяє її серед усіх інших соціальних організацій. Цією специфічною ознакою є суверенітет (верховна

влада). Суверенітет виявляється в постійній, незалежній, єдиній і неподільній абсолютній владі над громадянами і підлеглими.

Політичні ідеї Реформації. Біля джерел Реформації стояв німецький теолог **Мартін Лютер** (1483–1546 рр.). Один із вихідних пунктів лютерівського вчення – теза про те, що порятунок досягається винятково вірою. У своїй концепції держави М. Лютер передбачав, що у сфері природного права, у межах мирських відносин світської влади варто керуватися практичною доцільністю, реальними інтересами, обумовленими людським розумом.

Томас Мюнцер (бл.1490–1525 рр.) спрямував реформаційний рух у відкриту безкомпромісну боротьбу проти всяких експлуаторських порядків, соціальної нерівності, влади князів, засилля церкви. Владу варто передати простому народу, тому що лише йому далекі егоїстичні цілі і його спонукають загальні інтереси, він прагне до «загальної користі».

До найвизначніших ідеологів і впливових діячів Реформації належав **Жан Кальвін** (1509–1564 рр.). Осердя кальвінського вчення – догмат про божественне приречення, звідки випливав, насамперед, обов'язок цілком присвячувати себе своїй професії, бути максимальною економним і дбайливим хазяїном, нехтувати насолодами й марнотратством.

Новий час. Проблема співвідношення особистості, суспільства і держави стає основним пунктом міркувань представників політичної думки Нового часу. Загальною концептуальною основою для вироблення того чи іншого варіанта вирішення проблеми були теоретичні конструкції «природних прав» людини і «суспільного договору». Відповідно до них людська особистість від народження завжди володіла і володіє сумою невіддільних «природних прав». Для створення певних гарантій їхнього дотримання (і ефективної реалізації) людське співтовариство зазвичай укладає вільну угоду («суспільний договір») про державотворення. Залежно від того, верховенство прав якого з елементів визнавалося пануючим (особистості, суспільства, держави), можна говорити про виникнення трьох напрямів політичного мислення відповідно: ліберальної, радикально-демократичної і авторитарно-державної теорій політичної думки Нового часу.

Засновником авторитарного напрямку є **Томас Гоббс** (1588–1679 рр.). Свої політичні погляди він виклав у трактаті «Про громадянина» (1642 р.) і книзі «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковного і цивільного» (1651 р.). На думку Гоббса, природному людському стану притаманна жорстока «війна всіх проти всіх». В інтересах загального добробуту і соціального миру

людям необхідно відмовитися від своїх політичних прав і делегувати їх державі, що, виражаючи загальну волю всіх, зможе змусити кожного не порушувати «статус кво», дотримуватися прийнятого рішення.

Видатний англійський філософ і політичний мислитель **Джон Локк** (1632–1704 рр.) розробив *ліберально-демократичну* альтернативу курсу авторитарної модернізації «залізом і кров'ю». Суть концепції Локка полягає в тому, що він висуває як постулат нерозривну єдність і взаємозалежність основних політичних і економічних прав людини. Політичні права громадян, що впливають з їхніх природних прав, стають обмежувачами повноважень держави, перешкодою для будь-якого зазіхання з її боку на економічну волю і власність приватних осіб.

Щоб уберегти людину і суспільство від необґрунтованих зазіхань з боку державної влади, гарантувати захист від її можливого деспотичного використання, Локк пропонує розділити публічно-владні повноваження держави між різними її структурними елементами, що повинні обмежувати й урівноважувати один одного. Законодавча влада повинна бути передана загальнонаціональним представницьким зборам (парламенту), а виконавча – королю чи кабінету міністрів. При цьому законодавча влада повинна бути обмежена дією нею ж встановлених законів, застосування яких залежить уже не від неї, а від виконавчої влади. Екстраординарною і крайньою мірою проти узурпації влади в Локка є право народу (більшості) на повстання.

Концепція поділу влади одержала подальший розвиток у творчості французького філософа-просвітителя **Шарля Луї Монтеск'є** (1689–1755 рр.). У своїй основній праці «Про дух законів» (1748 р.) він висуває тезу про те, що гарантією політичної волі індивідуума можуть бути тільки розподіл і взаємна незалежність законодавчої, виконавчої і судової влади. Будь-яке їхнє поєднання один з одним становить для політичної волі безпосередню загрозу. Конкретний конституційний проєкт Монтеск'є полягає в тому, щоб законодавчу владу передати парламенту, що складається з двох палат – верхньої і нижньої, аристократичної і народної. Нижня палата, як представник народу, базується на загальному виборчому праві. Верхня палата є представництвом аристократії і має спадкоємний характер. Виходячи з ідеї поділу і рівноваги влади Монтеск'є розглядає обидві палати як рівноправні установи, що повинні стримувати одна одну. Виконавча влада повинна зосереджуватися в руках короля. Рівновага між виконавчою і законодавчою владою повинна досягатися таким чином, щоб перша мала право припиняти дію законів, затверджених законодавчими

зборами, а також визначати час скликання і тривалість засідань цих зборів. Окрім того, законодавчі збори повинні мати можливість визначати правові можливості діяльності виконавчої влади, контролювати виконання прийнятих законів.

Видатний мислитель епохи Просвітництва **Жан-Жак Руссо** (1712–1778 рр.) при вирішенні проблеми співвідношення особистості, суспільства і держави на перше місце поставив суспільство, його інтереси й потреби. У своїй праці «Про суспільний договір, чи принципи політичного права» (1762 р.) Руссо запропонував *радикально-демократичний варіант* договірної концепції походження суспільства і держави. Народний суверенітет для Руссо є, насамперед, вираженням колективної («загальної») волі, що принципово не може бути ні розділена, ні передоручена. Звідси випливає різке заперечення ліберальних рецептів організації публічно-владних структур. Суверенітет, за Руссо, є загальною волею, а «воля не може бути представлена». Тому народні депутати «не можуть бути представниками народу, вони лише його комісари; вони нічого не можуть приймати остаточно; усякий закон, який народ не ратифікував особисто, не дійсний; це навіть не закон». Також Руссо рішуче не приймає принцип поділу влади. Радикально-демократична теорія влади Руссо є протилежною теорії ліберальної демократії.

Засновник німецької класичної філософії **Еммануїл Кант** (1724–1804 рр.) заклав основи сучасної концепції правової держави. Цю теорію він розглядає в трактаті «Ідея загальної історії в громадянському всесвітньо-цивільному плані», а також у праці «Метафізичні основи навчання про право».

Держава, за Кантом, є об'єднанням багатьох людей, що підпорядковуються правовим законам. У теорії Канта можна спостерігати певну спробу поєднання ліберальної, радикально-демократичної та авторитарної ліній розвитку політичної думки.

По-перше, Кант запозичив у Руссо ідею про народний суверенітет; по-друге, він запозичив ідею розподілу влади у Монтеск'є, але вніс до неї деякі зміни. Замість «рівноваги» влади він висуває принцип їхньої координації і взаємодоповнення, відповідно до якого законодавча влада (як виразник волі народу) зберігає певний пріоритет щодо влади виконавчої. По-третє, Кант у дусі авторитарних доктрин намагається убезпечитися від можливих негативних наслідків передачі суверенітету народу. Тому він накладає вето на право народу обговорювати видані закони і насильно змінювати існуючий державний устрій.

Кант вважав, що змінювати державний устрій можна тільки шляхом конституційних реформ, до того ж тільки виконавчої, а не законодавчої влади.

Видатний німецький філософ-ідеаліст **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770–1831 рр.) став продовжувачем авторитарної і державно-центристської лінії розвитку світової політичної думки. Серед його робіт необхідно виокремити, насамперед, фундаментальну «Філософію права» (1820 р.). Він розділив і дослідив два ключові поняття – цивільне суспільство і держава. Цивільне суспільство становить таку сферу реалізації особливих приватних цілей і інтересів окремої особистості, коли кожен є кінцевою метою сам для себе, а всі інші відіграють тільки роль засобу. Важливим моментом внутрішньої побудови цивільного суспільства є підсистема поліцейського нагляду й опіки, що повинна забезпечувати безпеку приватновласницької, приватноекономічної діяльності індивідуума, загальну наявну можливість для досягнення індивідуальних цілей.

Якщо цивільне суспільство є сферою соціально-економічної діяльності, то держава є сферою діяльності політичної. Держава як функціональне ціле складається з трьох влад – законодавчої, урядової і влади володаря. Суттю держави є суверенітет, який належить конституційному монарху.

Принципові доповнення до нормативних основ теорії лібералізму вніс **Джон Стюарт Мілль** (1806–1873 рр.). На його думку, демократія потребує системи внутрішніх обмежень і противаг, які б нейтралізували небезпеку «тиранії більшості» над інакомислячою меншістю.

Значний внесок у розвиток світової політичної думки вніс німецький соціолог **Макс Вебер** (1864–1920 рр.), праці якого стали ніби сполучною ланкою між політичними теоріями XIX і XX ст. Суть феномена влади Вебер бачив, насамперед, у можливості підпорядкування певному наказу. На його думку, цей наказ може бути здійснений із трьох причин: 1) через свої власні інтереси; 2) через традиції і звички; 3) через особисті схильності і симпатії. Трьом мотивам підпорядкування відповідають три моделі владних політичних відносин, три типи легітимного (узаконеного) володарювання – легального, традиційного, харизматичного.

К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що держава диктатури пролетаріату не є державою у повному розумінні цього слова. З ліквідацією приватної власності почнуть зникати старі класи, нерівність і несправедливість, а разом з ними і держава.

Розвиток **української** політичної думки тісно пов'язаний з європейськими політичними пошуками XIX – початку XX ст.

У цьому контексті необхідно виокремити внесок **Михайла Петровича Драгоманова** (1841–1895 рр.), що спробував об'єднати ідею ліберальної демократії з ідеєю народного (і національного) самоврядування. Саме він одним із перших у світовій політичній теорії відзначив небезпеку розвитку унітарних бюрократичних структур, альтернативою яким він вбачав об'єднання принципів класичного ліберального парламентаризму з принципами федеративного державного устрою. Базуючись на ліберальній доктрині примата прав людини і громадянина, Драгоманов вважав людську особистість найвищою цінністю, основою всіх соціальних устроїв. Державна ідея є неприйнятною для Драгоманова тому, що її розглядають як щось зовнішнє, нав'язане (особистості) зверху, тому неприродне і для людини, і для людства. Саме тому може правити тільки вільна самокерована «громада» (асоціація), федеративний союз яких створює альтернативу унітарним бюрократичним структурам держави. Максимальним наближенням на практиці до такого ідеалу соціального устрою Драгоманов вважав державний устрій Швейцарської конфедерації.

Основні ідеї української політичної думки набули розвитку у творчості **Михайла Сергійовича Грушевського** (1866–1934 рр.). Його політичні ідеї ґрунтуються на двох принципових моментах: по-перше, це представницька система правління; по-друге, це широка децентралізація держави на базі національної і регіональної автономії. Національно-територіальні утворення із широкими правами місцевого самоврядування (із власним сеймом) могли б стати основними складовими майбутнього федеративної держави. Особливість цієї конституційної ідеї Грушевського полягала в тому, що вона передбачає розподіл влади не тільки горизонтально (за класичною теорією розподілу влади), але й вертикально: значна частина владних повноважень повинна бути передана національно-територіальному сейму. При цьому вибори в центральний парламент були б непрямыми: спочатку прямим голосуванням був би сформований на місці сейм, а потім уже він (за спеціальною формулою) обирає депутатів у центральний парламент.

Тема 3 Політична діяльність і влада

1. Політична діяльність і політична поведінка.
2. Концепції та визначення влади.

3. Поняття ресурсів влади. Типологія ресурсів влади.

4. Суверенітет, легальність і легітимність політичної влади.

Ключові терміни та поняття: політична влада, державна влада, легітимна влада, суб'єкт влади, ресурс влади, засіб влади, узурпація влади.

У найбільш загальному значенні політична діяльність – це сукупність дій як окремих індивідів, так і великих соціальних груп (класів, націй, соціальних верств, партій, громадських організацій) стосовно реалізації своїх політичних інтересів, насамперед щодо завоювання, реалізації й утримання влади. Мотиваційною основою політичної діяльності є певні політичні інтереси особистості, різних соціальних груп і верств суспільства.

Політичні потреби виявляються і реалізуються в процесі діяльнісного і активного освоєння політики через процес політичної соціалізації особистості, її входження у світ політики. Таким чином, політичні інтереси, потреби й політична воля, що втілені в політичній діяльності, спрямовані на досягнення політичних цілей.

Влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою різних засобів – права, авторитету, примусу, переконання, насильства.

Однією із найбільш змістовних класифікацій влади є її поділ згідно з ресурсами, на яких вона ґрунтується, на економічну, соціальну, культурно-інформаційну, примусову й політичну.

Політична влада – це влада, здійснювана через державу й у державній системі, у системі політичних партій, організацій і рухів. Вона так чи інакше пов'язана з державою й державним регулюванням, але не обов'язково є державною владою.

Структура політичної влади.

Основними компонентами влади є її джерела, суб'єкти, об'єкти, ресурси й процес, що є результатом взаємодії всіх її компонентів і характеризується, насамперед, механізмом, що забезпечує стабільність усього процесу володарювання.

Проблема **легітимності** політичної влади, тобто питання про те, чи сприймає суспільство цю владу як «законну», «справедливу», таку, що «має право на існування» тощо, пов'язане зі старою й надважливою темою – темою політичних зобов'язань. Проблема зводиться до простих запитань: чому, власне кажучи, громадяни зобов'язані визнавати владу держави? Чи є таке ставлення до держави і підпорядкування її законам обов'язковим для людей? У сучасних політичних дискусіях легітимність зазвичай розуміють не стільки як проблему морального обов'язку, скільки як питання політичне, що полягає не в тому, чому люди повинні підкорятися державі, а в тому, чому саме вони це

виконують. Якими ж є ті умови чи процеси, що в очах людей надають владі право на існування і, відповідно, забезпечують стабільність режиму? Усе це, зрозуміло, потрібно розглядати поза рамками філософії, у соціології, але, насамперед, необхідно з'ясувати поняття самої легітимності у всіх її аспектах.

Легітимізація влади.

Класичне дослідження проблеми легітимності як соціологічного явища було здійснене Максом Вебером, який класифікував «системи панування» і з'ясував для кожного випадку ті підстави, які визначають легітимність цих систем. У результаті природа політичної влади була зведена ним до трьох так званих «ідеальних типів», або концептуальних моделей. Ці ідеальні типи, за М. Вебером, відповідають трьом типам влади:

- 1) влада, що базується на традиції, – традиційна влада;
- 2) влади, що базується на харизмі, – харизматична влада;
- 3) влади, що базується на законі й основі раціональної властивості, – влада раціонально-правового характеру.

Кожен із трьох типів має власну природу, власне джерело політичної легітимності та передбачає існування різних причин, за яких люди знаходять можливість і необхідність коритися державі.

Перший тип політичної легітимності, за М. Вебером, базується на історичних звичаях і традиціях. Традиційну владу сприймають легітимною тому, що вона «існувала завжди», а саме: вона освячена історією, її визнавали попередні покоління. Як правило, така влада базується на низці усталених конкретних норм, що не підпорядковуються традиційним сумнівам, не потребують обґрунтування, адже існують споконвічно. Найхарактерніші приклади традиційної влади можна знайти в племенах або невеликих групах, де влада існує у формі патріархату (верховенства батька в сім'ї чи «господаря» над своїми слугами) або геронтократії (влади старших, зазвичай найавторитетніших старійшин). Певною мірою такий тип влади виявляється і в системах успадкування влади та привілеїв, властивих, наприклад, династичним системам правління, які ще збереглися в Саудівській Аравії, Кувейті та Марокко. Хоча в розвинених індустріальних суспільствах реальна роль монархії незначна, її існування, нехай навіть в конституційній формі, у таких країнах, як Великобританія, Бельгія, Голландія та Іспанія, теж має значення, зберігаючи в політичній культурі цих країн такі цінності, як повага до традицій і почуття обов'язку.

Другий тип легітимності, за М. Вебером, – це харизматична влада. Тут ідеться про авторитет – про владу, що начебто сама по собі виходить від сильної особистості, від її «харизми». Зовсім не пов'язана зі статусом, суспільним становищем або місцем у державній ієрархії, харизматична влада

ґрунтується винятково на здатності лідера гуртувати навколо себе людей: історично таку владу мали ті, в кому вбачали героїв або святих. Варто зазначити, що, хоча чимало політичних лідерів новітньої історії масштабу де Голля, Кеннеді, Тетчер і володіли якимось елементами саме такого авторитету, все ж назвати їх носіями харизматичної влади не можна: усі вони були державними діячами в сучасному розумінні проблеми. Більш вдалим прикладами харизматичних лідерів політологи називають Наполеона, Муссоліні, Гітлера, Аятоллу Хомейні, Фіделя Кастро й полковника Каддафі.

Харизматична влада, однак, – це не просто «дар Божий», у таких системах завжди є свій «культ особистості», як додатковий фактор «породження» харизми. Утім, будь-який такий випадок, коли легітимність ґрунтується на особистісних якостях лідера, завжди має два наслідки. *По-перше*, коли харизматична влада не потребує формальних правил і процедур, вона, переважно, не має й межі: лідер тут перетворюється на безгрішного месію, а маси – на вірних його послідовників, від яких вимагається лише покора й слухняність. *По-друге*, влада й авторитет тут настільки повно асоціюються з однією людиною, що у створеній ним системі, як правило, не вдається пережити свого творця: у будь-якому випадку це стосується, скажімо, режимів Наполеона, Муссоліні, Гітлера.

Третій тип політичної легітимності М. Вебера – раціонально-правовий, де влада асоціюється з чітко визначеними правилами, втіленими в праві, у законі. Така влада характерна для більшості сучасних держав: повноваження Президента, Прем'єр-Міністра чи будь-якої іншої офіційної особи вищого рангу в кінцевому результаті завжди мають чітко сформульовані – конституційні – норми посадових прав та обов'язків. Перевага такої форми правління щодо двох перших полягає в тому, що, як тільки вона пов'язується з «місцем», а не з «людиною», імовірність небезпеки зловживань найменша. Цей тип влади створює обмеження для держави чи уряду, та, крім того, завдяки раціональному розподілу праці, сприяє ефективності державного управління. М. Вебер, однак, бачив і негативний бік цього типу політичної легітимності, зокрема, ефективність, вважав він, завжди загрожує дегуманізації влади тим формалізмом та байдужістю до людини, який ми, власне, й бачимо в розповсюдженні бюрократичних організаційних форм.

Хоча веберівська класифікація типів легітимності зберігає своє значення й до сьогодні, проте вона має недоліки. Акцентуючи момент легітимності політичного режиму чи системи правління, вона мало вказує на обставини й причини, коли влада втрачає свій авторитет за умов її непопулярної політики або лідер (уряд, держава) дискредитує себе в очах суспільства. Ще одним недоліком концепції М. Вебера є те, що він «вірить в ідею легітимності»,

залишаючи поза увагою питання, як вона, власне, виникає. Чи не означає це, що такі запитання передаються на розсуд можновладців, які й вирішуватимуть, що добре і що погано, що справедливо і що несправедливо, роблячи це через PR-кампанії тощо?

Сучасний політолог Д. Бітхем вважає, що владу можна вважати легітимною за трьох умов. *По-перше*, вона повинна здійснюватися в суворій відповідності до встановлених правил – у офіційно прийнятих законах чи неписаних нормах. *По-друге*, ці правила повинні бути визнані обов'язковими для усіх – і для можновладців, і для тих, ким управляють. *По-третє*, з боку суспільства не повинно бути жодних ознак того, що воно докорінно не згодне з цим режимом.

Тут висвітлюються два найважливіші моменти легітимізації влади. *Перший* – обов'язковість виборів і багатопартійної системи, бо лише за цієї умови суспільство може висловити свою принципову згоду чи незгоду з існуючою системою влади. *Другий* – обов'язковість тих чи інших конституційних установлень, що відображають в гранично загальній формі позицію суспільства щодо того, так би мовити, «на яких умовах воно згодне, щоб ним управляли».

Криза легітимності.

З іншим, відмінним від веберівського, розумінням питання виступили теоретики неомарксизму. Якщо ортодоксальний марксизм тільки відмовлявся від проблеми легітимності, вбачаючи в ній вигадку, міф буржуазної свідомості, то новітні марксистки, слідом за Грамші, готові визнати те, що капіталізм зберігає свій ресурс значною мірою ще й тому, що здатен забезпечити собі політичну підтримку суспільства. Тому неомарксистки Юрген Хабермас і Клаус Оффе перенесли увагу з проблеми класів на механізм відтворення легітимності (демократичний процес, багатопартійна система, соціальна підтримка, реформи тощо). При цьому, однак, вони не відмовилися й від того твердження, що в політичній системі, заснованій на принциповій нерівності класів, так чи інакше завжди будуть виникати труднощі з легітимізацією.

У роботі «Криза легітимності» (1973) Ю. Габермас вказав на низку «кризових тенденцій» у капіталістичних суспільствах, через які їм складно підтримувати політичну стабільність. Джерелом проблеми, стверджував він, є протиріччя між логікою капіталістичного накопичення, з одного боку, та всім тим спектром вимог з боку суспільства, що за демократії досить легко виринають на поверхню політичного життя.

У своєму прагненні до прибутку капіталістична економіка, в розумінні Габермаса, наче запрограмована на неухильне розширення; однак в разі збільшення політичних і соціальних прав в суспільстві (а цього вимагає

легітимізація системи) в економіці виникає замкнене коло: демократичний процес сам по собі призводить до ескалації вимог розширення системи соціальної підтримки, надання суспільству ширших можливостей політичної участі та, взагалі, забезпечення більшої соціальної рівності. Реагуючи на це, держава бере на себе більше зобов'язань економічного й соціального спрямування, підвищує податки та збільшує суспільні витрати, проте це обмежує накопичення капіталу, призводить до падіння прибутку й негативно позначається на підприємстві. Одночасно вирішувати ці два завдання – підтримувати приватнокапіталістичну ринкову економіку й задовольняти зростаючі вимоги суспільства – капіталістичні демократії якщо й спроможні, то не безкінечно. За такої дилеми – чи задовольняти вимоги суспільства, чи ставити на доленосну карту економіки – підтримувати легітимність системи дедалі більш складніше і, врешті-решт, може бути й неможливо.

Досить близькою до цієї проблеми була дискусія 1970-х років про так зване «урядове перевантаження». Такі дослідники, як Ентоні Кінг (1975 р.) і Річард Роуз (1980 р.), привернули увагу до того, що урядам стає все важче функціонувати через те, що суспільство висуває до них все більш і більш жорсткі вимоги. Причина в тому, що в своєму прагненні до влади окремі політики й партії намагаються обійти один одного в обіцянках; окрім того, різноманітні групи тиску невпинно беруть в облогу уряд жорсткими вимогами взаємовиключного спрямування. Відповісти ж цьому для урядів стає все важче, оскільки відбувається загальний рух до корпоративізму з властивим йому більш високим рівнем взаємозалежності між державними структурами й організованими громадськими групами. На відміну від неомарксистів, які не вбачають для капіталістичних демократій можливості впоратися з «кризовими тенденціями», автори концепції «урядового перезавантаження» пропонують власний рецепт вирішення проблеми – змінити політичні та ідеологічні пріоритети й відмовитися від моделі «великого» уряду.

Політичні тенденції 1980–1990-х років можна розглядати як реакцію на цю кризу легітимності та проблему «урядового перезавантаження». Найголосніше пролунав заклик переглянути пріоритети з боку «нових правих». У 1990-х роках уряди Рейгана в США і Тетчер у Великій Британії стали працювати «на пониження» суспільних очікувань, перекладаючи відповідальність із держави на індивіда. Розпочали говорити про те, що питання економічного благополуччя якраз і належить до сфери особистої відповідальності людини: кожен повинен дбати сам про себе – наполегливою працею, заощадженнями, приватно накопичуваними пенсіями, медичним страхуванням тощо. Уряд, по суті, зняв із себе відповідальність і за безробіття: було висунуто ідею про те, що за будь-яких обставин існує «природний

відсоток» безробіття, який зростає лише тому, що «жадібні працівники, підвищуючи собі ціну, водночас виштовхують самих себе за межі зайнятості».

«Нові праві» пішли ще далі, поставивши під сумнів взагалі всі ті теорії й цінності, якими раніше обґрунтовували необхідність розширення сфери відповідальності держави. То був їхній своєрідний «великий проєкт», спроба затвердити абсолютно нові цінності – цінності крайнього індивідуалізму й нової ринкової філософії, яка б, нарешті, поховала доктрину «держави-няньки». Проєкт виявився успішним: свідченням є хоча б той факт, що навіть соціалістичні партії в таких різних державах, як Великобританія, Франція, Іспанія, Австралія і Нова Зеландія, врешті-решт дійшли такої ж філософії. На місце політичної культури, що акцентувала на ідеях соціальної справедливості, права на соціальне забезпечення й відповідальності держави щодо людей, прийшла інша політична культура з такими цінностями, як свобода вибору, підприємливість, конкуренція та відповідальність людини за свою власну долю.

Чому відбуваються революції?

За умов легітимності режим забезпечується політичною стабільністю і життєстійкістю, але, втрачаючи її, режимові залишається обирати одне з двох: або ставати на шлях репресій, або здійснювати докорінні політичні зміни. Зміни є суттю політичного життя. Багато тих, хто причетний до політики, охоче підписалися б під заявою Маркса, який в «Тезах про Фейєрбаха» (1845 р.) написав: «Філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, що потрібно змінити його».

Окрім того, ставлення до самої ідеї змін у різних політичних мислителів, безумовно, було різним. Тоді, коли консерватизмові властива «пристрасть до збереження» в ім'я наступності та традиції, ліберали й соціалісти, як правило, завжди обирали зміни, вбачаючи в цьому прояв прогресу. З прогресом асоціюється і віра в людський розум, і здатність людей рухати історію вперед, накопичуючи знання та розбудовуючи більш досконале суспільство. Незважаючи на те, чи розуміють суспільні зміни як прогрес чи регрес, зростання чи занепад, вони завжди є суттю продукту одного з двох процесів – еволюції чи революції. Еволюційними змінами зазвичай вважають реформи – поступові й крок за кроком здійснювані поліпшення, що відбуваються в рамках цієї соціальної або політичної системи: це, тобто зміни зі збереженням наступності, на практиці означають, наприклад, швидше реорганізацію будь-якого інституту, ніж його скасування чи заміну.

Навпаки, революція – це радикальний переворот: вона повністю змінює політичний лад і виражається, як правило, в різкому розриві з минулим. Звісно, питання щодо походження революцій, про ті історичні, соціальні та політичні обставини, які їх спричиняють, завжди було темою для найгостріших дискусій.

Спочатку поняття «революція» стосувалося змін циклічного характеру (від англ. «revolve» – «обертатися», «звертатися», «повертатися до вихідного положення») – сенс, який, наприклад, мала «Славна революція» (1688 р.) в Англії, яка повернула, як вважали, країну до «належного» політичного порядку. Після Французької революції (1789 р.), однак, було запроваджено сучасне розуміння терміна, що означало процес радикальних змін із руйнуванням старого політичного порядку. Революції – це громадський переворот, масові дії позазаконного характеру, які зазвичай, хоч і не завжди, набувають насильницького характеру. Зазначене вище відрізняє революцію від державного перевороту – захоплення влади силами невеликої групи людей. Відмінність же революції від бунтів і заколотів полягає в тому, що вона спричиняє кардинальні (зміни в самій політичній системі), а не поверхневі зміни в політиці чи просту заміну однієї правлячої еліти на іншу.

Тема 4 Політична система суспільства

1. Поняття та моделі політичної системи (Д. Істон, К. Дойч, Г. Алмонд).
2. Структура, функції, типи політичних систем.
3. Політичні режими сучасності: демократія, тоталітаризм, авторитаризм.

Ключові терміни та поняття: політична система суспільства, політичний інститут, політична організація суспільства, «вхід» в політичну систему, «вихід» з політичної системи, політична реформа, політична революція, політичний режим, демократичний політичний режим, авторитаризм, тоталітаризм.

Здатність суспільства реагувати на зростаючі потреби індивідів, адаптуватися до мінливих умов свого функціонування забезпечується політичною системою. Завдяки діяльності політичних інститутів і структур, а також виконання людьми політичних ролей керівника та керованого політична система цілеспрямовано впливає на різні сторони життя суспільства. Вплив механізмів політичної системи на соціальні відносини базується на здатності владним шляхом розподіляти цінності й ресурси всередині суспільства, встановлювати для населення певні стандарти та норми поведінки. У зв'язку з цим політична система містить всі існуючі в суспільстві форми політичної взаємодії, тобто всієї взаємодії пануючого й підвладного.

Термін «політична система» було введено в політологію в 50–60-ті роки ХХ століття, його використання відображало зростаюче розуміння системного характеру політики.

Засновником системного підходу в політичній науці прийнято вважати американського політолога Д. Істона, який визначав політику як «вольовий розподіл цінностей». У цьому контексті політична система є механізмом

формування й функціонування влади в суспільстві щодо розподілу ресурсів і цінностей.

Г. Алмонд виходив з того, що здатність політичної системи здійснювати перетворення в суспільстві й водночас підтримувати стабільність залежить від спеціалізації ролей та функцій політичних інститутів, які становлять сукупність взаємопов'язаних елементів. Кожен елемент цілого (держава, партії, групи тиску, еліти, право і т. д.) виконує життєво важливу функцію для всієї системи. Відповідно, систему можна розглядати не лише відповідно до термінів «збереження», «зміна», «адаптація», а й «взаємодія» структур, які здійснюють певні функції. Усі вони задовольняють основні потреби системи.

Уведення структурно-функціонального підходу стало можливим у результаті розвитку порівняльного аналізу політичних систем, який передбачає перехід від вивчення формальних інститутів до розгляду конкретних проявів політичної поведінки. Виходячи з цього Г. Алмонд визначив політичну систему як сукупність ролей та їхньої взаємодії: а) функції взаємодії із зовнішнім середовищем; б) функції взаємозв'язку всередині політичної сфери; в) функції, що забезпечують збереження й адаптацію системи.

Функціонування політичної системи залежить від якості постійного потоку інформації, що надходить із зовнішнього середовища, та інформації про її власний рух. На основі двох потоків інформації ухвалюються політичні рішення, які передбачають наступні дії на шляху до визначеної мети (теорія К. Дойча).

Механізм функціонування політичної системи передбачає обмін ресурсами і взаємодію політичної системи з середовищем за принципом «входу – виходу».

Розрізняють два типи «входу»: вимоги (звернена до владних органів думка з приводу бажаного або небажаного розподілу цінностей в суспільстві) і підтримка (посилення політичної системи, що охоплює всі позиції та варіанти поведінки, сприятливі для системи). У результаті впливу навколишнього середовища на систему виникає реакція – «вихід»: політичні рішення (закони, заяви, регламенти, субсидії тощо) і політичні дії (система заходів щодо врегулювання й вирішення актуальних проблем у сфері економіки, екології, соціальної політики і т. д.).

Політична система складається з таких підсистем:

– *інституційна підсистема*: включає державу, політичні партії, соціально-економічні та громадські організації й відносини між ними, які в сукупності утворюють політичну організацію суспільства;

– *нормативна*: містить правові, політичні, моральні норми й цінності, традиції та звичаї. Через них здійснюється регулятивний вплив на діяльність інститутів, поведінку громадян;

– *функціональна*: методи політичної діяльності, способи здійснення влади (політичний режим);

– *комунікативна*: включає всі форми політичної взаємодії як всередині системи, так і з політичними системами інших держав.

Функції політичної системи.

Політична соціалізація – це процес набуття політичних знань, вірувань, почуттів, цінностей, притаманних тому суспільству, в якому живе людина.

Життєздатність системи забезпечується її здатністю адаптуватися до навколишнього середовища, її можливостями. *Функція адаптації* здійснюється за допомогою політичного рекрутингу – підготовки та відбору суб'єктів влади (лідерів, еліт), здатних знаходити найефективніші шляхи вирішення актуальних проблем і пропонувати їх суспільству.

Функція реагування – політична система, що відповідає на імпульси, сигнали, які йдуть ззовні або зсередини.

Екстракційна функція – здобуток ресурсів із внутрішнього чи зовнішнього економічного, природного тощо середовища.

Дистрибутивна (розподільча) функція – розподіл політичною системою благ, послуг і статусів для забезпечення інтеграції та узгодження інтересів різних груп всередині суспільства.

Управлінські дії політичної системи визначають суть *регулюючої функції*.

Типологія політичних систем:

1. Відповідно до суті їх взаємин із зовнішнім середовищем: закриті (мають обмежені зв'язки із зовнішнім середовищем, несприйнятливі до цінностей інших систем та самодостатні) і відкриті (активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом).

2. За політичним режимом: тоталітарні, авторитарні й демократичні.

3. За змістом і формами управління: ліберальні демократії; комуністичні або авторитарно-радикальні; традиційні; популістські; авторитарно-консервативні.

4. За класовим принципом: рабовласницькі, феодальні, капіталістичні та комуністичні (соціалістичні).

5. За типом політичної культури й розподілу політичних ролей: англо-американська, європейсько-континентальна, доіндустріальна і частково індустріальна, тоталітарна.

Політичний режим – це сукупність засобів і методів реалізації владних відносин у суспільстві, що визначає ступінь свободи й правове становище

особистості. Найзагальнішим критерієм класифікації політичних режимів є ступінь регламентації політичної владою сфер життєдіяльності суспільства: жорстка регламентація всіх сфер суспільства – *тоталітарний режим*; жорстка регламентація лише політичної сфери та відносно вільний розвиток інших сфер – *авторитарний режим*; правова регламентація всіх сфер життєдіяльності суспільства – *демократія*.

Термін «тоталітаризм» походить від середньовічного латинського слова «totalis», що означає «весь», «цілий», «повний». Тоталітаризм передбачає відчуження народу від політичної влади і власності, поглинання державою суспільства й індивіда (включаючи побут та інтимне життя), повне відчуження громадян від індивідуальної духовної сфери в результаті її одержавлення.

Існує єдина масова партія; монополює існуюча та усіма визнана ідеологія; монополія на засоби масової інформації; монополія на засоби озброєної боротьби; терористичний контроль з боку політичної поліції; централізована система контролю й управління економікою; вождизм. Найхарактерніша ознака – *ідеократичність* (букв. влада ідей) – національна, фашистська, комуністична, релігійна ідеї.

Авторитарний режим виникає, як правило, коли відбувається злам старих соціально-економічних інститутів суспільства та розвивається поляризація сил в процесі переходу від традиційних структур до індустріальних. При авторитарному режимі діють певні демократичні елементи структури – вибори, боротьба політичних партій в парламенті тощо. Однак політичні права громадян і суспільно-політичних організацій зменшені, серйозна легальна опозиція режиму заборонена, політична поведінка як окремих громадян, так і політичних організацій суворо регламентовані. Дозволяється дозоване інакомислення. Може еволюціонувати до демократії за наявності певної сфери громадянського суспільства.

Розрізняють традиційні абсолютистські монархії, традиційні авторитарні режими олігархічного типу, гегемоністський авторитаризм нової олігархії.

Еволюція терміна «демократія» (грец. «влада народу») зумовлена розвитком людського суспільства. Спочатку демократію розглядали як пряме правління громадян, проте вже за Античності її вважали «найгіршою формою правління» (Аристотель). Новий етап у розвитку концепції демократії розпочався з Великої французької революції – демократію почали розглядати як напрям суспільної думки, який формує цілі соціально-політичного руху, що відкидає монархію й елітарність.

Соціальну основу сучасної демократії складає сформоване громадянське суспільство – суспільство економічно незалежних суб'єктів власників. Представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування

обираються населенням шляхом загальних, рівних, прямих виборів за таємного голосування. Функціонує багатопартійна система (партії парламентського типу), наявність опозиційних партій. Рішення виголошуються більшістю з повагою прав меншості, розподіл влади. Проголошується й юридично гарантується рівноправність громадян; права людини та громадянина розглядаються як найвища цінність, а їх гарантія і захист є головною функцією держави.

Тема 5 Держава як базовий інститут політичної системи

1. Держава: поняття і теорії походження. Ознаки і функції держави.
2. Форми державного правління і устрою.
3. Трансформація української держави: від радянського типу до демократичного і правового.
4. Правова держава і громадянське суспільство.

Ключові терміни та поняття: держава, етатизм, форма державного правління, форма державного устрою, монархія, республіка, унітарна держава, федерація, конфедерація, президент, парламент, уряд, правова, держава, соціальна держава.

Теократична теорія розглядає державу як Боже творіння, ґрунтуючись на тезі, що «вся влада – від Бога».

Патріархальна концепція трактує державу як велику сім'ю, що виникла в результаті єднання родів у племена, племен – у спільноти, держави.

Договірна теорія – держава як суспільний договір, згідно з яким люди з метою надійного забезпечення своїх природних прав, свобод, захисту особистості й власності погоджуються на створення держави.

Марксистська теорія – держава виникає внаслідок розколу суспільства на антагоністичні класи в результаті розподілу праці і появи приватної власності. Економічно панівний клас створює державу для підпорядкування незаможних.

Теорія *насилства* – держава є результатом прямої політичної дії – внутрішнього або зовнішнього насилля, завоювання.

Держава як політичний інститут має такі ознаки:

1. Єдина територіальна організація політичної влади в масштабах всієї країни. Державна влада поширюється на все населення в межах певної території.
2. Особлива організація політичної влади, що володіє спеціальним механізмом, системою органів і установ, які безпосередньо керують суспільством.
3. Організація суспільного життя на основі права, регулювання життя суспільства за допомогою законів, що є загальнообов'язковими.

4. Суверенна організація влади. Суверенітет державної влади виражається в її верховенстві та незалежності від будь-якої іншої влади всередині країни або у взаємовідносинах з іншими державами

5. Має у своєму розпорядженні систему примусового стягнення податків та інших обов'язкових платежів.

Функції держави поділяються на *внутрішні* й *зовнішні*. До внутрішніх функцій належать такі: економічна, соціальна, організаторська, правова, політична, освітня, культурно-виховна тощо. Серед зовнішніх функцій виокремлюють функцію взаємовигідного співробітництва в економічній, соціальній, технологічній, культурній, торговій та інших сферах з іноземними державами та функцію оборони країни.

З точки зору форми державу розглядають у двох аспектах: як форму правління і як форму державного устрою.

Відмінність між президентським правлінням і парламентським пов'язана з принципом поділу влади. За президентської форми правління, по-перше, немає «дуалізму» виконавчої влади, адже президент є головою держави і керує урядом; по-друге, президента обирає весь народ; по-третє, президент і парламент незалежні один від одного, оскільки парламент не має права усунути президентський уряд за допомогою вотуму недовіри, а президент не може розпустити парламент.

При парламентаризмі, по-перше, існує дуалізм виконавчої влади, тобто владу представляє голова держави і кабінет міністрів; по-друге, діє політична відповідальність кабінету міністрів перед парламентом; по-третє, можливий достроковий розпуск однієї або обох палат парламенту головою держави.

Розрізняють два основні типи парламентаризму: «*по-французьки*» (велика кількість партій, неможливість стабільної парламентської більшості) і «*по-англійськи*» (двопартійна система, однопартійна стабільна більшість у парламенті, сильна виконавча влада).

Способи об'єднання населення на території, зв'язок громадян через політичні та територіальні утворення з державою відображає поняття «форма державного устрою».

Унітарна держава: спільні для всієї країни представницькі, виконавчі й судові органи, єдина законодавча, правова й грошова системи.

Федеративна держава: два рівні влади – федеральний і суб'єктів федерації (штатів, кантонів, республік тощо); подвійна правова система, подвійне громадянство, двопалатний парламент, суб'єкти федерації не мають змоги розірвати федеральний договір і вийти з федерації. Федерації будують за територіальними (США), національними (Індія) або змішаними (Росія) ознаками.

Правова держава має таку форму організації і діяльності державної влади, за якою сама держава, всі соціальні спільноти, окремих індивід поважають право і перебувають в однаковому відношенні до нього. Право є способом взаємозв'язку держави, суспільства та індивіда. Принцип правової держави передбачає, що всі правові акти відповідають основному закону країни – Конституції.

Ознаки правової держави:

1. Наявність розвинутого громадянського суспільства.
2. Обмеження сфери діяльності правової держави охороною прав і свобод особистості, громадського порядку, створення сприятливих правових умов для господарської діяльності.
3. Світоглядний індивідуалізм, відповідальність кожного за власне благополуччя.
4. Правова рівність всіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави.
5. Всезагальність права, його поширення на всіх громадян, усі організації та установи, зокрема органи державної влади.
6. Суверенітет народу, конституційно-правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що саме народ є кінцевим джерелом влади, тоді як державний суверенітет має представницький характер.
7. Поділ влади.
8. Пріоритет в державному регулюванні цивільних відносин методу заборони над методом дозволу. Це означає, що в правовій державі щодо громадян діє принцип «Дозволено все те, що не заборонено законом». Метод дозволу застосовується лише стосовно самої держави, яка зобов'язана діяти в межах дозволеного – формально зафіксованих повноважень.
9. Свобода і права інших людей як єдиний обмежувач свободи індивіда.

Соціальна держава є такою формою організації державної влади, для якої властива турбота про добробут громадян, створення гідних умов для існування, рівних можливостей реалізації їх талантів і здібностей, сприятливого середовища для життя. Така держава формує новий тип соціальних зв'язків між людьми, заснований на принципах соціальної справедливості, соціального миру та громадянської злагоди.

Тема 6 Політичні партії і виборчі системи

1. Групи інтересів. Суть, ознаки та функції політичних партій.
2. Типи політичних партій і партійних систем.
3. Поняття виборчої системи. Порівняльний аналіз мажоритарної та пропорційної виборчої системи.

4. Визначення виборів, основні ознаки демократичних виборів.

Ключові терміни та поняття: політична партія, громадська організація, суспільний рух, партійна система, виборча система.

Групи інтересів – це добровільні об'єднання, пристосовані або спеціально створені людьми для вираження та відстоювання своїх владно значущих інтересів у відносинах із державою та іншими політичними інститутами.

Функції груп інтересів:

– *артикулювання* – втілення соціальних емоцій і очікувань, почуття невдоволення чи солідарності громадян у певні політичні вимоги;

– *агрегування* – відбір найбільш політично значущих вимог, виокремлення тих, що мають найбільші шанси для практичного втілення;

– *інформування* – групи інтересів доносять до органів влади відомості про стан тієї чи іншої проблеми суспільного життя, трансляція громадської думки.

Формування політичних еліт, владних структур суспільства: розрізняють *аномічні* (виникають стихійно, як спонтанна реакція на ту чи іншу ситуацію – демонстрація, мітинги) та *інституційні* (формальні об'єднання з певною організаційною структурою, ustalеними функціями і професійним кадровим апаратом).

Враховуючи спеціалізацію дій, виокремлюють *неасоціативні* (неформальне і недобровільне об'єднання людей на спорідненій, релігійній, соціокультурній основі) і *асоціативні* (добровільні об'єднання, що спеціалізуються на представництві інтересів і націлені на вирішення певних завдань).

За характером діяльності групи інтересів можуть бути поділені на *одноцільові* і *багатоцільові*. Поширена класифікація груп інтересів за сферами управління суспільством (у сфері економіки, культури тощо), за територіальними ознаками, рівнем і масштабами діяльності.

У формуванні партій виокремлюють три етапи: а) аристократичне угруповання; б) політичні клуби; в) сучасні масові партії.

Чотири ознаки партій (Дж. Лапаломбара і М. Вейнер):

1. Партія – це організація, тобто досить тривале у часі діюче об'єднання людей.

2. Існування стійких місцевих організацій.

3. Мета партії – завоювання та здійснення влади.

4. Забезпечення народної підтримки – від голосування до активного членства в партії.

Ці ознаки доповнюються також ідеологічним критерієм: партія є носієм певної ідеології, світосприйняття.

Отже, політична партія – це безперервно діюча організація, яка існує як на національному, так і на місцевому рівнях, націлена на здобуття влади й задля цього прагне народної підтримки.

Світ політичних партій надзвичайно різноманітний, тому спроба типологізації досить умовна. Загальновизнаною та найуспішнішою є класифікація М. Дюверже, що базується на відмінностях у структурі партій і організації їхнього внутрішнього життя; він виокремив *кадрові* та *масові* партії. Дж. Сарторрі доповнив цю класифікацію новим типом партій – *партії виборців* (рис. 1.)

Стосовно правлячого режиму партії розподіляють на *правлячі* (які перемогли на виборах і сформували уряд) та *опозиційні* (їхні функції: 1) систематична критика діяльності уряду із зазначенням його помилок і недоліків; 2) пропозиція альтернативних варіантів вирішення нагальних проблем; 3) контроль за діями влади з точки зору їх відповідності конституції, передвиборчим обіцянкам; 4) зміна існуючого уряду на наступних виборах).

Партії можуть відрізнятися за характером їх ідеологічних доктрин – *революційні, реформістські, консервативні*.

За політичним впливом виокремлюють чотири типи партій:

1. Мажоритарна партія (отримала абсолютну більшість мандатів і право на проведення власного політичного курсу).

2. Партія з мажоритарним покликанням (у ситуації чергування партій при владі вона здатна перемогти на наступних виборах).

3. Домінуюча партія (отримала відносну більшість депутатських місць).

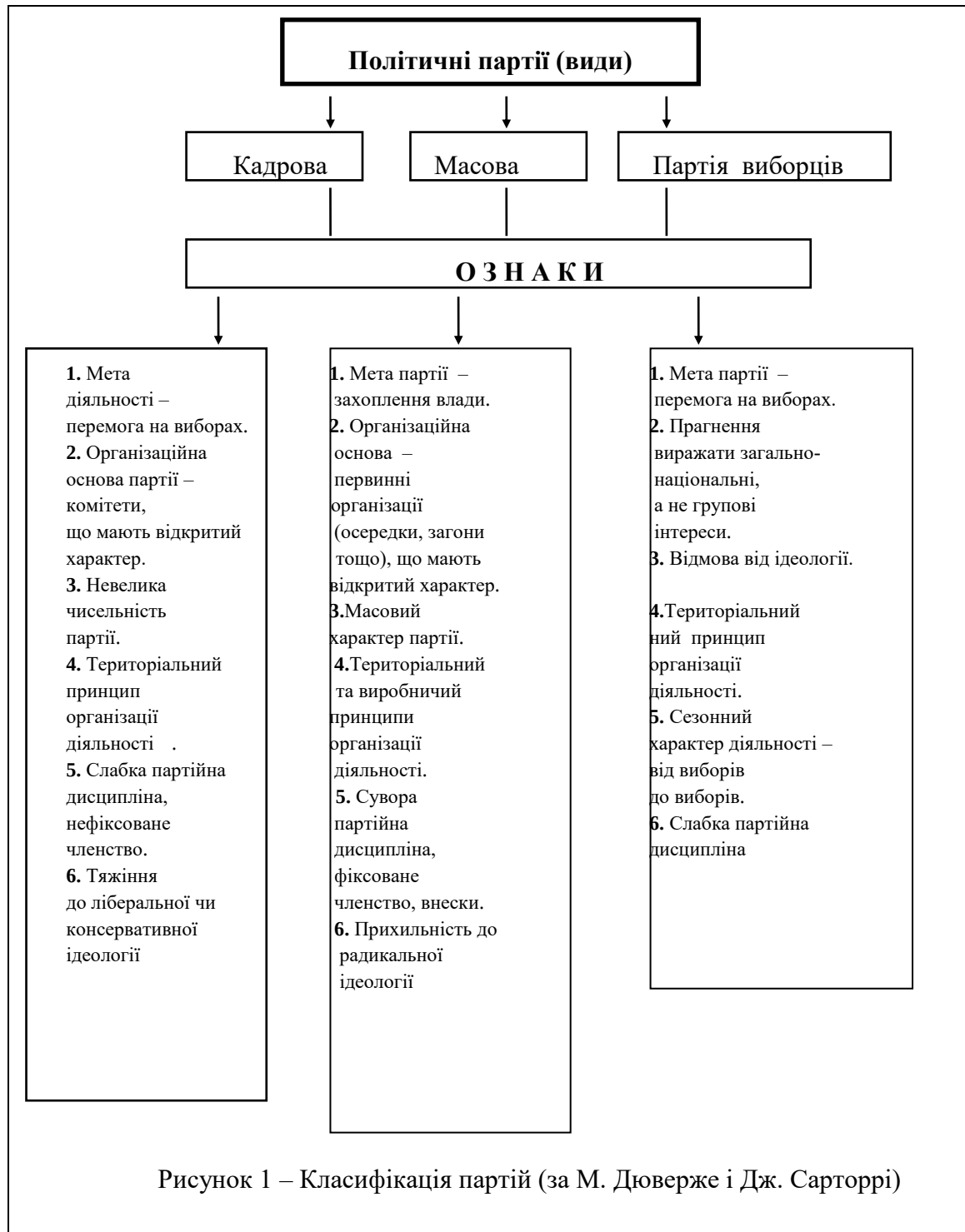
4. Міноритарна партія (має мінімальну кількість мандатів).

Функції партій: узгодження та узагальнення різноманітних інтересів і потреб різних груп та індивідів; представництво інтересів; комунікація – взаємозв'язок влади і суспільства, політичної соціалізації політичного рекрутингу. У тоталітарних системах політичні партії можуть виконувати функцію реалізації влади.

Сукупність політичних партій і взаємозв'язку між ними становлять партійні системи, які різняться за кількісним та якісним критерієм.

За кількістю партій, що існують у суспільстві, виокремлюють *монопартійну, двопартійну* (помітне переважання двох найвпливовіших) і *багатопартійну* системи.

Партійні системи розрізняють за політичною значущістю, яка складається з трьох критеріїв: а) кількість членів партії; б) кількість виборців, які проголосували за неї; в) кількість депутатських мандатів, отриманих партією на виборах.

Виборча система становить набір правил, які регулюють проведення виборів. Ці правила значно відрізняються не лише в різних країнах, а й усередині окремих країн. Трапляється, що довкола правил точаться найзапекліші суперечки.

У цілому, виборчі системи різняться за такими *ознаками*:

– виборцям надається право вибору між кандидатами або між партіями;

- виборці можуть голосувати за одного з кандидатів або за кількох (в останньому випадку розташовують кандидатів за значущістю);
- електорат може бути поділений або не поділятися на виборчі округи;
- в одному виборчому окрузі може обиратися один чи декілька кандидатів;
- відсоток голосів, необхідних для обрання, може коливатися від так званої «простої» більшості (найбільшої кількості голосів, поданих за кожного з кандидатів) до «абсолютної» більшості чи до будь-якого іншого, прийнятого в цій системі, показника.

З метою узагальненого аналізу виборчої системи можна поділити на дві великі категорії залежно від того, як отримані голоси «перераховуються» в місцях органів влади. З одного боку, ми бачимо *мажоритарні системи*, в яких партії, що перемогли, отримують у відсотковому співвідношенні більше місць, ніж за них було віддано голосів на виборах. Це збільшує шанси окремої партії на формування парламентської більшості та можливість правити, по суті, самотійно. Така ситуація характерна для Великобританії, де утвердилась ідея однопартійного уряду, і це при тому, що, починаючи з 1935 р., жодна партія ніколи не отримувала більшості голосів на виборах. З іншого боку, існують *пропорційні системи*, що гарантують рівне або приблизно рівне співвідношення між голосами, відданими за партію на виборах, і одержуваними нею місцями. У системах суворого пропорційного представництва партія, що отримала 45 % голосів, одержує рівно 45 % місць; отже, за такої системи існує невелика ймовірність утворення однопартійного уряду: там, де діє така система, існує багатопартійна система та формуються коаліційні уряди.

Існують країни, де не виникає особливих суперечок з приводу існуючої виборчої системи, проте є й такі, де вона є предметом найгостріших політичних дебатів, пов'язаних із проблемами політичного й конституційного значення. Це, зокрема, стосується Франції, де виборча система змінюється досить часто і будь-який її опис може стати, так би мовити, застарілим, хоча ще не закінчений. Наприклад, під час парламентських виборів 1985 р. було скасовано принцип другого туру із введенням системи регіональних списків, але в 1993 р. країна знову повернулася до колишньої виборчої системи.

Найцікавішим є те, що в тих реформах виборчих систем, які запроваджуються в різних країнах світу, неможливо дослідити певну закономірність. Наприклад, в 1994 р., коли Нова Зеландія замість мажоритарної системи ввела пропорційне представництво, Італія пішла у протилежному напрямі й замінила систему партійних списків менш пропорційною системою. Про виборчі системи багато говорять ще й тому, що від них безпосередньо залежать політичні долі партій – їх перспективи приходу до влади або,

принаймні, участі в ній. Немає нічого дивного тому в тому, що ставлення партії до виборчої системи, часом, безпосередньо залежить від того, перебуває вона при владі чи в опозиції. Зокрема, круті політичні «віражі» французького президента Міттерана в 1980–1990-х роках головним чином і були продиктовані прагненням збільшити представництво соціалістів у Національних зборах. Справа, зрештою, пояснюється одним: «найкращої виборчої системи» наразі не існує.

Полеміка навколо виборчих систем, по суті, зводиться до питання про те, на яких засадах має ґрунтуватися уявлення про «хороший» уряд. Скажімо, що важливіше для уряду – бути представницьким чи ефективно управляти? Що краще – шукати компроміси та консенсус, чи дотримуватися своїх принципів і ідеологічних орієнтацій? На всі ці запитання однозначної відповіді немає і бути не може. Нарешті, оскільки вибори виконують декілька функцій, характеризувати їх потрібно за кількома критеріями.

Отже, критерії оцінювання виборчих систем можна поділити на дві категорії – *пов'язані з якістю представництва й ефективністю управління*.

Мажоритарні системи виявляють свої слабкі сторони, якщо найважливішим вважати критерій представництва. Суть його полягає в тому, що ці системи завжди, більшою чи меншою мірою, спотворюють позицію електорату: партії завжди отримують більше місць, ніж вони «заробили» на виборах. У всьому цьому завжди існує «несправедливість» щодо малих партій та партій із географічно розосередженим електоратом – «надмірна справедливість» до партій великих і партій із консолідованим електоратом.

Можна стверджувати, що будь-яка мажоритарна система спричиняє наступний політичний феномен – двопартійну систему і однопартійний уряд, що насправді ніяк не відображає дійсних переваг електорату. Крім того, при цьому виникають ситуації, в яких надто «ідеологізовані» партії можуть тривалий час залишатися при владі, не турбуючись про свої електоральні позиції. Британські консерватори змогли реалізувати широку програму ринкових реформ у 1980–1990-х рр., хоча на виборах вони ніколи не отримували більше 43 % голосів. Коли за фактом виходить, що більшість виборців перебувають в опозиції до правлячої партії, надто складно довести, що вона має будь-який політичний мандат.

У світлі цих фактів може здатися, що **пропорційні виборчі системи** повніше забезпечують представництво. Для початку, однак, скажемо, що не варто ототожнювати принцип пропорційності зі справедливістю виборів. Системи пропорційного представництва критикують за схильність до породження коаліційних урядів. Хоча, на відміну від однопартійних, коаліційні уряди спираються, як мінімум, на 50-відсоткову підтримку виборців, їх

політична лінія завжди визначається після виборів, тому не можна стверджувати, що її (цю лінію) схвалила певна кількість виборців. До того ж і в цьому випадку реальний вплив партії всередині коаліції може не відповідати кількості отриманих нею голосів: класичний приклад – ситуації, коли невеликі центристські партії (наприклад, вільні демократи в Німеччині), диктують свої умови більшим партіям (наприклад, ХДС або СДПН в тій самій Німеччині), погрожуючи приєднатися до іншої партії в коаліції.

На користь мажоритарних систем зазвичай наводять той аргумент, що вони краще забезпечують виконання урядом своїх функцій та сприяють політичній стабільності в цілому. Наприклад, їхній прихильник міг би сказати, що вони непропорційні, але це та ціна, яку все ж варто заплатити за можливість мати сильний уряд; однопартійним такий уряд буде тому, що за мажоритарної системи виборці не можуть надавати перевагу відразу двом партіям. Спираючись на згуртовану більшість законодавчих зборів, такі уряди здатні протриматися при владі повний термін. Коаліційні ж уряди, навпаки, слабкі й нестабільні: тут відбувається нескінченний процес узгодження позицій та постійно присутня загроза розпаду. Класичним прикладом в цьому сенсі є Італія, де з 1945 по 2001 рік змінилося 59 урядів.

І все ж прихильники пропорційного представництва стверджують, що сильний уряд (якщо під силою розуміти здатність «проштовхувати» ті чи інші програми) ще не означає, що уряд хороший, оскільки аж надто часто такі уряди мають можливість позбутися своєї відповідальності перед парламентом. Швидше навпаки: сильним представництвом, на їхнє переконання, потрібно вважати те, яке користується громадською підтримкою. Саме цим критерієм і відповідають коаліційні уряди, які мають ширшу електоральну базу, ніж однопартійні уряди. До того ж, під «стабільністю» державного управління потрібно розуміти спадкоємність у діяльності декількох урядів поспіль, але аж ніяк не здатність одного уряду протриматися до кінця свого терміну. Коаліційному уряду (в якому одна чи декілька партій можуть залишатися при владі протягом декількох періодів правління, хоча й у різному складі) легше впоратися з таким завданням, ніж уряду однопартійному, склад і пріоритети якого змінюються щоразу при переході влади від партії до партії.

У дискусіях про виборчу реформу значення виборчих систем дещо перебільшене. Потрібно розуміти, що вибори є лише одним із багатьох факторів, що визначають політичний процес, можливо, навіть не найголовнішим. Наприклад, вплив виборчих систем на політичне життя держави зумовлений низкою інших факторів: політичною культурою, партійною системою, тими економічними і соціальними умовами, за яких здійснюється політика. До речі, варто зазначити: не можна погодитися з тим,

що коаліційні уряди завжди гірші за однопартійні. Нехай в Італії коаліції й справді слабкі та недовговічні, але в Німеччині вони завжди породжували цілком стабільне, ефективне управління. Та й мажоритарні системи не завжди недосконалі: хоча при них і справді курс держави, часом, змінюється від уряду до уряду, але можна спостерігати й повну спадкоємність між ними.

Значення виборів не підлягає сумніву. Найменше, що вони надають суспільству, нехай хоча б формально, – це можливість впливати на політичний процес і якимось визначати, прямо чи побічно, хто саме буде розпоряджатися державною владою в найближчій перспективі. У зв'язку з цим можна зазначити: коли говорять про вибори, кажуть про результати, про переможців і переможених. Усьому цьому підіграють ЗМІ, які за допомогою опитувань громадської думки все більше перетворюють вибори на перегони. Політикам і політологам, однак, те, що відбувається, зовсім не заважає стверджувати, що виборчий процес насправді має глибший сенс, що це наочна демонстрація народного волевиявлення – «народ сказав своє вагоме слово».

Тема 7 Політична культура

1. Поняття та основні підходи до визначення політичної культури. Структурні компоненти та функції політичної культури.

2. Типологія політичної культури (Г. Алмонд, С. Верба та ін.).

3. Політична соціалізація: суть та специфіка.

4. Політичне лідерство: природа та концепції. Класифікація політичних лідерів.

Ключові терміни та поняття: політична культура, структура, функції, електоральний процес, концепції політичної культури, когнітивні орієнтації, емоційні орієнтації, оціночні орієнтації.

Політична культура – це сукупність цінностей, установок, переконань, орієнтацій і втілення їх символів, які є загальноприйнятими та слугують для упорядкування політичного досвіду та регулювання політичної поведінки всіх членів суспільства. Вона містить не лише політичні ідеали, цінності й установки, але й чинні норми політичного життя.

Політична культура здатна здійснювати *троїстий вплив* на політичні процеси й інститути:

1. Під її впливом можуть відтворюватися традиційні форми політичного життя.

2. Здатна породжувати нові, нетрадиційні для суспільства форми соціального і політичного життя.

3. Комбінувати елементи попереднього та перспективного політичного устрою.

Функції політичної культури:

1. *Ідентифікація* – розкриває постійну потребу людини щодо розуміння своєї групової приналежності та визначення прийнятних для себе способів участі у вираженні й відстоюванні інтересів певної спільноти.

2. *Орієнтація* – характеризує прагнення людини до змістового відображення політичних явищ, розуміння власних можливостей під час реалізації прав і свобод в конкретній політичній системі.

3. *Адаптація* – виражає потребу людини в пристосуванні до мінливого політичного середовища.

4. *Соціалізація* – характеризує набуття людиною певних навичок і властивостей, що дозволяють їй реалізовувати в тій чи іншій системі влади свої громадянські права, політичні функції й інтереси.

5. *Інтеграція* – забезпечує різним групам можливість співіснування в рамках певної політичної системи, збереження цілісності держави та її взаємин із суспільством в цілому.

6. *Комунікація* – забезпечує взаємодію всіх суб'єктів та інститутів влади на базі використання загальноприйнятих термінів, символів, стереотипів та інших засобів інформації і мови спілкування.

Особливу популярність в науці набула класифікація політичної культури, запропонована Г. Алмондом та С. Вербою, які виокремили три «чисті» типи політичної культури: *патріархальний*, для якого характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя; *підданський*, де сильна орієнтація на політичні інститути та невисокий рівень індивідуальної активності громадян; *активістський*, який свідчить про зацікавленість громадян у політичній участі та виявлення ними активності в цьому.

Існують і більш загальні критерії типологізації, задані, зокрема, специфікою цивілізаційного устрою особливих напівсвітів – Сходу і Заходу, цінності й традиції яких є фундаментом практично всіх існуючих у світі політичних культур. Ідеали політичної культури західного типу сягають полісної (міської) організації влади у Стародавній Греції, яка передбачала обов'язковість участі громадян у вирішенні загальних питань, а також римського права, що утвердив цивільний суверенітет особистості. Величезний вплив на їх зміст мали й релігійні цінності християнства, насамперед протестантської і католицької його гілок. Специфіка східних норм і традицій походить із особливостей життєдіяльності общинних структур аграрного азійського суспільства, що формувалися під впливом цінностей арабсько-мусульманської, конфуціанської та індо-буддійської культур.

Засвоєння людиною вимог статусної та рольової поведінки, культурних цінностей і орієнтирів, що веде до формування у неї якостей і властивостей, що

дозволяють адаптуватися в цій політичній системі та виконувати там певні функції, називається *політичною соціалізацією*.

Набір політичних знань, умінь і навичок людини залежить, насамперед, від суб'єктивного стану та виконуваних у політиці ролей, а також від діяльності основних агентів політичної соціалізації – сім'ї, системи освіти, політичних інститутів, релігійних і громадських об'єднань, засобів масової інформації. Вплив цих змінних політичного процесу й зумовлює відмінності первинного та вторинного етапів політичної соціалізації.

Відмінності в механізмі передачі культурних традицій і норм в тих чи інших політичних системах дозволяють виокремити такі *типи політичної соціалізації*:

- *гармонійний*, що відображає психологічно сталу взаємодію людини й інститутів влади, раціональне й шанобливе ставлення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення нею своїх громадянських обов'язків;
- *гегемоністський*, що характеризує негативне ставлення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, окрім «своєї»;
- *плюралістичний*, який свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їх прав і свобод, про її здатність змінювати свої політичні уподобання й переходити до нових ціннісних орієнтирів;
- *конфліктний*, що формується на основі міжгрупової боротьби та протистояння взаємозалежних інтересів, тому передбачається, що метою є політична участь у збереженні лояльності своєї групи та її підтримка в боротьбі з політичними опонентами.

Тема 8 Сучасні ідейно-політичні течії

1. Політична свідомість в контексті політологічного дослідження.
2. Поняття політичної ідеології, її місце в суспільстві. Рівні та функції ідеології.
3. Лібералізм та консерватизм.
4. Основні базові характеристики сучасної соціал-демократії.
5. Інші ідеологічні традиції. Фашизм. Анархізм. Мультикультуралізм. Лібертаріанство, комунітаризм, фемінізм.

Ключові терміни та поняття: політична ідеологія, політична доктрина, лібералізм, неолібералізм, консерватизм, неоконсерватизм, соціалізм, комунізм, націонал-комунізм, фашизм, анархізм, націоналізм, релігійний фундаменталізм, мультикультуралізм.

Ідеологія (від гр. «idea» – «поняття» і «logos» – «учення») – це система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, націй, політичних

партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики. Вперше поняття «ідеологія» ввів у науковий обіг французький філософ Антуан Дестют де Трасі у XVIII ст. для позначення того, що він назвав «наукою про ідеї» у своїй праці «Елементи ідеології».

Ідеологія складається з політичних теорій та ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку й політичних програм, політичних символів тощо. На відміну від науки, вона охоплює не лише відомості щодо політичного життя, а й щодо ставлення, оцінки політичних процесів із позиції інтересів соціальної спільноти, політичної партії як носія цієї ідеології, а тому, крім справжніх знань, ідеологія може містити й неправильні, хибні уявлення про політичні процеси, відносини й стан політичного життя, що виявляється в політичних міфах і утопіях.

Сукупність всіх існуючих ідеологій складає ідеологічний або ідейно-політичний спектр сучасного суспільства, а їхня взаємодія на політичному просторі визначається поняттям «ідеологічний дискурс».

Однією з найдавніших суспільно-політичних ідеологій і доктрин є **лібералізм** (від лат. «liberalis» – «вільний»). Термін «лібералізм» увійшов у широкий вжиток у першій пол. XIX ст., коли в Європі виникли політичні партії лібералів, хоча його витoki сягають епохи буржуазних революцій XVII–XVIII ст. Виокремлюють класичний лібералізм і державний (неолібералізм).

Постулати класичного лібералізму розроблені в працях Дж. Локка, А. Сміта, А. Токвіля, Ш. Монтеск'є, Т. Джеферсона. Він виник у період боротьби буржуазії, що народжувалася, проти абсолютизму й зорієнтований, насамперед, на свободу особистості, вільні політичні інститути, релігійну, економічну свободу. Свобода проголошувалася найвищою цінністю, що пов'язувалась із поняттям індивідуалізму, який полягає в існуванні персональної сфери в житті, незалежної від держави і суспільства, яке є об'єднанням вільних і рівноправних громадян.

Консерватизм (від лат. «conservare» – «зберігати», «охороняти») – суспільно-політичний рух, ідеологія, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Консерватизм також зазвичай визначають як спосіб мислення і дій, спрямованих на підтримання існуючих інститутів, відмову від абстрактних утопічних теорій суспільної перебудови.

Історія консерватизму починається з часів Великої французької революції кінця XVIII ст., як ідейно-політичного руху та ідеології, що відображали інтереси дворянства в його боротьбі проти буржуазії. Його базові ідеї сформулював англійський філософ Е. Берк у своїй праці «Роздуми про французьку революцію» (1790 р.). У широкому індивідуалізмі прихильників

концепції «природного права» Берк вбачав загрозу цілісності збалансованого життя суспільства. Доступ до влади, на його думку, є не загальним правом, а привілеєм, кожен повинен знати своє місце в соціальній ієрархії.

З точки зору класичного консерватизму держава і правляча еліта повинні не тільки керувати суспільством, але й бути втіленням нації, її мудрості, традицій. Держава формує людину, спираючись не тільки на закон, але й на традиції та звичаї.

Соціалізм (фр. «socialisme» – «суспільний») – учення, ідеологія і суспільно-політичні рухи, під якими розуміють соціальну систему, устрій, заснований на суспільній власності на засоби виробництва, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від витраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Соціалістичні і комуністичні ідеології виникли в середині XIX ст., хоча витоки їх можна знайти в античній і християнській філософії. У комуністичній теорії соціалізм – перша фаза комуністичного суспільства.

Фашизм – це авторитарна ідеологія, яка пропагує сильну централізовану владу, культ лідера, націоналізм і пригнічення інакомислення. Основні ідеї: пріоритет нації або держави над індивідом; віра в ієрархію суспільства та елітаризм; агресивна політика, що прагне до територіальної експансії та етнічної чистоти; знищення політичних опонентів, обмеження демократичних свобод. Найяскравіші приклади – італійський фашизм (режим Беніто Муссоліні) і німецький нацизм (Адольф Гітлер).

Анархізм – це ідеологія, яка пропагує суспільство без держави, засноване на добровільних асоціаціях людей. Основні ідеї: відмова від централізованої влади, держави та примусових інституцій; свобода особистості як найвища цінність; взаємодопомога та горизонтальні зв'язки в суспільстві; протидія будь-яким формам гноблення, включно з економічним та політичним. Різновиди – соціальний анархізм, анархо-комунізм, анархо-індивідуалізм, анархо-синдикалізм.

Мультикультуралізм – це ідеологія та політика, яка підтримує і сприяє збереженню культурної різноманітності в суспільстві. Основні ідеї: рівність усіх культур та їхнє право на існування; інтеграція етнічних, релігійних та культурних меншин у суспільство без асиміляції; визнання важливості культурної ідентичності для особистості; протидія дискримінації та расизму. Зазвичай критикується за потенційну фрагментацію суспільства та створення «паралельних спільнот».

Лібертаріанство – це політична філософія, яка акцентує увагу на максимальній індивідуальній свободі та мінімальному втручанні держави.

Основні ідеї: лібералізація економіки, мінімізація податків і регулювання; захист приватної власності; особиста свобода в усіх аспектах життя, включно з економічною та соціальною; скептицизм щодо централізованої влади. Різновиди – це класичне лібертаріанство, анархо-капіталізм, лібертаріанський соціалізм.

Комунітаризм – це ідеологія, яка наголошує на важливості спільнот і колективних цінностей на противагу індивідуалізму. Основні ідеї: людина формується через приналежність до спільнот (сім'я, громада, нація); соціальні зобов'язання є важливішими за абсолютні індивідуальні права; гармонія між особистим і суспільним благом; підтримка децентралізації та місцевого самоврядування.

Може призводити до консерватизму та придушення індивідуальності.

Фемінізм – це рух і ідеологія, що прагне до рівності статей у всіх аспектах суспільного життя. Основні ідеї: боротьба з патріархальними структурами, сексизмом та дискримінацією; рівність у правах, включно з політичними, економічними та соціальними; розширення прав жінок та забезпечення доступу до освіти, працевлаштування, медицини; рефлексія щодо соціальних ролей, нав'язаних статями. Різновиди – ліберальний фемінізм, радикальний фемінізм, інтерсекційний фемінізм, екофемінізм.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Нікомахова етика : пер. з давньогр. / Аристотель [пер. В. Ставнюка]. – Київ : Аквілан-Плюс, 2002. – 480 с.
2. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – Київ : Основи, 2000. – 239 с.
3. Балакірева О. М. Електоральні настрої та електоральна поведінка виборців як прояв політичної суб'єктності / О. М. Балакірева, Д. А. Дмитрук // Український соціум. – 2019. – № 3. – С. 107–135.
4. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : монографія / М. А. Бойчук. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 211 с.
5. Большов Є. Якість прогнозування результатів виборів: міри точності та джерела помилок / Є. Большов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 1. – С. 95–115.
6. Бондар Г. Покоління незалежності в Революції Гідності / Г. Бондар // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 3. – С. 52–64.
7. Борецька М. Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді / М. Борецька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 2. – С. 24–44.
8. Бурлачук В. Влада як джерело ризику / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 4. – С. 5–23.
9. Вишняк О. Зміни ставлення громадян України до різних типів партійних систем / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2019. – № 2. – С. 160–168.
10. Вишняк О. Тенденції змін членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян України / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2018. – № 1. – С. 103–117.
11. Волкова О. Соціальна правова держава як важливий етап у розширенні свободи особи [Електрон. ресурс] / О. Волкова // Віче. – 2011. – № 4. – С. 16–18. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_4_7, вільний (дата звернення: 15.04.2025). – Назва з екрана.
12. Дембіцький С. Антидемократичний синдром як елемент політичної культури українського суспільства / С. Дембіцький // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – 2019. – Вип. 11 (22). – С. 20–41.
13. Дембіцький С. Геополітичні орієнтації населення України у 2018–2020 роках: динаміка змін та сучасний стан / С. Дембіцький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 2. – С. 5–23.

14. Інститут історії України НАН України [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/>, вільний (дата звернення: 15.04.2025). – Назва з екрана.
15. Інститут соціології НАН України [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <https://i-soc.com.ua/>, вільний (дата звернення: 15.04.2025). – Назва з екрана.
16. Kymlicka W. Multicultural Citizenship. A Liberal Thoery of Minority Rights / W. Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 280 p.
17. Kymlicka W. Liberalism, Community, and Culture / W. Kymlicka. – Oxford, 1989. – 180 с.
18. Кимліка Вілл. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка [пер. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і автор передм. Дж. Перліне ; наук. ред. І. Лизогуб]. – Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 с. – (Демократична освіта);
19. Kymlicka W. Immigration, Multiculturalism, and the Welfare State // Ethics and International Aff airs. – 2006. – Vol. 20.3.
20. Kymlicka W. Politics in the Vernacular Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship / W. Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 400 p.
21. Kymlicka, W. Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity / W. Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 374 p.
22. Коваль Н. І. Стан наукового опрацювання дефініції та проблеми дослідження політичного маркетингу / Н. І. Коваль // Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18. – Вип. 2(2). – С. 211–215.
23. Правова держава: поняття та принципи / О. В. Лебедєва // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 203–207.
24. Недюха М. Електоральна культура молоді як чинник становлення громадянського суспільства / М. Недюха, О. Михайлич // Український соціологічний журнал. – 2010. – № 3–4. – С. 98–102.
25. Рахманов О. Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти / О. Рахманов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2022. – № 2. – С. 59–73.
26. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського [Електрон. ресурс]. – Електрон. дані : сайт. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua, вільний (дата звернення: 15.04.2025). – Назва з екрана.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Авторитарно-підданська традиція – на відміну від традицій демократичного громадянства передбачає не взаємообов'язкові (договірні) відносини громадян із державою, а односторонні зобов'язання підданих.

Геополітика – наука про закономірності розподілу та перерозподілу сфер впливу різних держав у просторі. Термін введено в обіг шведським політиком Челленом (1846–1922).

Громадянське суспільство – сукупність неполітичних відносин (економічних, духовно-моральних, релігійних, культурних), громадян та їх асоціацій, заснована на принципах самодіяльності, непідопічності й автономії щодо держави.

Деідеологізація – вимога відмови від ідеології як перешкоди для раціонально-прагматичного поведінки в політиці, орієнтованої на реальні інтереси і факти, що перевіряються, а не на цінності й утопічні прожекти. Насправді концепція деідеологізації сама страждала утопізмом, бо відмова від ідеології може бути тільки частково умовною; зазвичай фактично ідеться про відмову від однієї ідеології на користь іншої, яка стає модною.

Демократія свободи – поняття, що означає один із різновидів посттрадиційного суспільства. Зокрема, на думку французького політичного мислителя А. Токвіля (1805–1859), демократичними є всі постфеодальні суспільства, у яких зникли станові відмінності. Але при цьому одні з них пішли шляхом демократії свободи – ринкової та іншої змагальності людей, що, так чи інакше, призводить до нерівності результатів, до успіху найбільш підприємливих, а інші – шляхом демократії рівності – обмеженої вільної змагальності й утискування нерівних за своєю природою людей до «прокрустового ложа рівності».

Етатизм – звеличення держави як вищої цінності, прагнення підпорядкувати її контролю й втручання в усі сфери суспільного життя.

Ідентичність (в соціокультурному сенсі) – сукупність стійких ознак, за якими та чи інша група (етнічна чи соціальна) вирізняється серед інших.

Консенсус – згода; у політиці означає готовність до взаємних компромісів і повагу до прав іншої сторони.

Конформізм – установка на пасивність, пристосування, догодницький тип поведінки в соціальному житті та політиці.

Латентний – прихований, що не виявляє (до певного часу) видимих ознак.

Легітимність (досл. «законність влади») – морально-психологічне виправдання і прийняття влади суспільством; історично виявляється в різних формах: традиційної монархічної (законний спадкоємець престолу),

демократичної (законно обраний керівник держави), харизматичної (законний продовжувач великої справи засновника, великого завдання, місії).

Лібералізм – ідейно-політична течія, що має на меті звільнення суспільства від кайданів держави, особистості від тиску авторитарної колективності.

Лібертаризм – концепція невтручання держави в соціально-економічні відносини, що цілковито віддаються на відкуп ринку. На сьогодні наполегливо пропагується «чиказька школа» (М. Фрідман, Г. Беккер, А. Лаффер, П. К. Робертс).

Лобізм – спосіб тиску на процеси прийняття політичних рішень, здійснюваний організованими групами для вирішення своїх інтересів.

Логос (грец. «слово», «думка, що упорядковує розум») – термін, що позначає загальний закон – логіку, якому підпорядковується і об'єктивний світ, і людський розум.

Мажоритарна виборча система – система таких процедур, які дозволяють відсікати голоси, отримані дрібними партіями, на користь представництва найбільших партій, що утворюють стійку парламентську більшість.

Маккіавелізм – образ політичної поведінки, яка заради визначеної мети вважається прийнятною і виправданою у використанні будь-яких засобів, аж до найвіроломніших, підступних і жорстоких. Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча та мислителя Н. Макіавеллі.

Маргіналізація – виштовхування на дно, різке зниження соціального статусу.

Марксизм – учення К. Маркса (1818–1883) про суспільство і його ідеологія, що базується на таких постулатах:

– *базисно-надбудовний детермінізм* (виробничо-економічні відносини – це базис, що визначає політико-юридичну, ідеологічну та культурну надбудову);

– *учення про приватну власність* як джерело всіх негараздів і протиріч суспільного розвитку;

– *учення про класову боротьбу* як рушійну силу історії та про історичну місію робітничого класу, що звільняє людство від приватновласницького ладу і пов'язаних із ним протиріч.

Ментальність – історично зумовлена специфіка мислення представників різних країн і культур.

Модернізацій теорія – теорія переходу від традиційного до сучасного «високоорганізованого» суспільства; при цьому під традиційним фактично розуміють будь-яке суспільство – від примітивних племен, що займаються

збиранням, до рафінованих цивілізацій Індії, Китаю, Ірану. Сучасність же ототожнюється із Заходом і внаслідок цього втрачає свою багатоваріантність і альтернативність: іншим народам не залишають іншої перспективи, окрім самовідмови на користь західного «еталону».

Онтологія – філософське вчення про буття (на відміну від гносеології – учення про пізнання).

Плюралізм – соціально-філософська і політична позиція, згідно з якою існує безліч незалежних і рівноправних першоджерел (позицій, інтересів, партій, ідеологій), різноманітність яких продуктивна.

Постіндустріальне суспільство – поняття, що означає громадський порядок, який приходить на зміну індустріальному суспільству. Одні дослідники (Д. Белл, Ж. Фурастьє) пов'язують його зі сферою послуг, на відміну від промислової економіки; інші (Г. Беккер, А. Турен) – з інтелектуальною сферою (наука, освіта, охорона здоров'я), яка обслуговує людський капітал на відміну від промислових інвестицій; треті – з постекономічною людиною, зорієнтованою не стільки на матеріальний рівень життя, скільки на ціннісні якості життя.

Правова держава – держава, яка не лише насаджує універсальні чинні юридичні норми, але й сама їм підпорядковується – обмежує свої дії конституційно-правовими нормами.

Пропорційна виборча система – система, коли партії отримують в парламенті частку місць, що дорівнює частці отриманих ними голосів виборців.

Соборність – концепція суспільного ладу, яку пов'язують з іменем російського філософа А. С. Хом'якова (1804–1860), що визначив її так: «Соборна єдність є єдністю вільною й органічною, живим початком якого є Божа благодать взаємної любові», соборну єдність передбачає модель суспільства, організованого як храмова громада.

Соціалізація – процес засвоєння особистістю в процесі дорослішання соціальних ролей, норм і цінностей того суспільства, до якого вона належить.

Соціальна держава – держава, що відповідає за стан соціально незахищених громадян, що має відповідні соціальні програми й інститути, які пом'якшують наслідки ринкової конкуренції.

Теократія – форма правління, за якої глава духовенства, церкви водночас є й фактичним правителем держави.

Тиранія – система правління, що відрізняється особливою жорстокістю й безконтрольністю влади. У Аристотеля – режим, пов'язаний із переродженням демократії в диктатуру, що спирається на схвалення і підтримку охлосу (черні).

Тоталітаризм (від лат. «totalis» – «весь», «цілий», «сукупний») – система насильницького політичного панування, що характеризується повним

підпорядкуванням суспільства, його економічним, соціальним, ідеологічним, духовним і навіть побутовим життям владою панівної еліти, очолюваної лідером (фюрером, вождем, каудильйо).

Унітарна держава – держава, яка не надає автономії регіонам, що входять до неї, та зосередила всі рішення в центрі, як єдиному носієві суверенітету.

Формаційна теорія – теорія про закономірне змінювання фаз суспільного розвитку, що представляють своєрідні етапи сходження людства від нижчих щаблів до вищих.

Харизма (грец. «божий дар», «благодать») – термін введено в соціально-політичні науки німецькими вченими Е. Трельч і М. Вебером. Харизматичне лідерство ґрунтується на виняткових якостях обраної особистості, здатної вселити віру й ентузіазм у маси.

Електронне навчальне видання

РАДІОНОВА Людмила Олексіївна

ПОЛІТОЛОГІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
всіх форм навчання всіх спеціальностей)*

Відповідальний за випуск *В. В. Корженко*

Редактор *О. А. Норик*

Комп'ютерне верстання *Л. О. Радіонова*

План 2022, поз. 191Л

Підп. до друку 28.04.2025. Формат 60 × 84/16.

Ум. друк. арк. 3,0.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет

міського господарства імені О. М. Бекетова,

вул. Чорноглазівська (Маршала Бажанова), 17, Харків, 61002.

Електронна адреса: office@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017.